

III

DEJSTVA DIVIZIJE U SASTAVU 3. KORPUSA

"" " (septembar 1943. —• maj 1944)

BORBE U POSAVINI

Dolaskom Štaba 1. bosanskog korpusa — koji je kasnije preimenovan u treći — u istočnu Bosnu —• uveliko je bio olakšan rad Štabu 17. divizije, pošto su mnogi vojni i politički poslovi na terenu prešli u njegovu nadležnost.

U isto vrijeme Vrhovni štab je dejstva Korpusa regulisao direktivom iz koje ćemo navesti najvažnije dijelove, neophodne za bolje razumijevanje rada 17. divizije.

1. Komandant Prvog bosanskog korpusa ostaje drug Košta Nađ, za politkomesara postavlja se drug Vlado Popović, za zamjenika komandanta postavlja se drug Toša Vujašinović, za načelnika štaba postavlja se drug Jovan Vukotić ...

2. U sastav korpusa ulaze: V divizija, XII divizija, XVII divizija, Banjalučki odred, Prnjavorski odred, Majevički odred, Biračanski odred ...

3. Komandni uticaj Korpusa proteže se na teritoriju centralne i istočne Bosne ...

a) Na cijelom području razviti najživlju akciju za mobilizaciju boraca ... uz pomoć ... antifašističkih organizacija;

b) Na svim sektorima razviti najživlju akciju za likvidaciju plaćeničkih četničkih bandi;

c) Sa velikim brojem lako pokretljivih jedinica razviti živu partizansku djelatnost na svim komunikacijama ... Naročitu paž-

nju obratiti rušenju pruge Brod — Sarajevo, kao i one od Doboja za Tuzlu ... obratiti naročitu pažnju rušenju drumova, postavljajući zasjede za nanošenje gubitaka i dobijanje plijena;

d) Osobitu pažnju posvetiti formiranju partizanskih odreda... gdje dosada to nijesmo uradili... formirati i učvrstiti odrede na sektorima: Ozren — Trebava, Zenica, Romanija, Glasinac, Jahorina, obuhvatajući teren do Trnova, Kalinovika, Foče i Goražda. Na sektoru Trebevića i Sarajevskog polja mogao bi se formirati samostalni odred. Imati u vidu da će odredi napadati samo u tom slučaju ako im se formira čvrsto jezgro i ako se u svom radu budu naslanjali na naše čvrste operativne grupe;

e) Lakše ranjenike i bolesnike držati u operativnim jedinicama, teže... dekoncentrisati.

Stvarati baze za ranjenike i magazine hrane u teško pristupačnim predjelima...

5. XVII diviziju uputiti na sektor Ozren — Trebava da tamo stvori solidnu bazu za nas...

Pošto se na Majeveci i u njenom predjelu nalaze naše razne ustanove, smatramo da na Majeveci ne treba trpiti jake snage niti taj sektor mnogo aktivirati. Na Majeveci treba organizovati prijem boraca iz Vojvodine.

Birčanski odred treba da raširi svoju djelatnost ka Kladnju, Vlasenici i Srebrenici i treba da obezbijedi prikupljanje žetve na tom sektoru.

6. U Istočnoj Bosni nalazi se XVI vojvođanska divizija. Tu diviziju samo privremeno stavljamo pod vašu komandu... Smatramo da ova divizija treba da drži sektor Kladanj, Vlasenica, Srebrenica i da zajedno sa Birčanskim odredom obezbijedi žetvu i njeno sklanjanje u sigurne magazine. Vjerujemo da su garnizoni u Istočnoj Bosni (Olovo, Kladanj, Srebrenica pa i Vlasenica) skoro ispražnjeni te se može staviti u zadatak našim jedinicama da te garnizone likvidiraju...

Od velike je važnosti da uspostavite neposrednu kurirsku vezu sa dijelovima u istočnoj Bosni... Ne bi se smjelo više dozvoliti da rijeka Bosna za nas bude onakva prepreka kakva je do sada bila...

7. Za nas je od velike važnosti da što prije ovladamo sektorom Romanije i tako uhvatimo neposrednu vezu sa Sarajevom kao centrom radništva. ...

Sektor Jahorina — Kalinovik važan je kao jak topografski sklop, a i zbog veze sa Sarajevskim poljem, Hercegovinom i Crnom Gorom i Sandžakom. Ima uslova da se tamo organizuje jedan partizanski odred. Dajemo vam do znanja da je u pravcu Gornje Drine i Sandžaka upućena II divizija, sa kojom treba uspostaviti vezu. Njeno prisustvo na jugu i jugoistoku vaše teritorije znatno će vam olakšati organizovanje snaga u oblasti Romanija — Jahorina.

⁸ V divizija za sada će ostati u oblasti Gornje Bosne..

¹ Zbornik 11/10, dok. br. 67, str. 167.

Nijemci i ustaše prešli su 17. septembra iz Slavonskog Samca preko Save i zauzeli Bosanski Samac. Četa 6. istočnobosans'ke brigade, koja je branila Bosanski Samac, bila je primorana da se povuče. Zatim je uslijedio protivnapad obje brigade 17. divizije (17/18. septembra), kojim je neprijatelj odbačen preko Save. U gradu je ostalo 48 ustaša i žandarma opkoljenih u žandarmerijskoj kasarni. Pošto se nisu htjeli predati, zgrada je zapaljena. Zarobljeno je 15 žandarma, a zaplijenjeno: 20 pušaka, 7 sanduka municije i sanduk ručnih bombi.

Vrijeme provedeno u Posavini i na Trebavi, pored rada na sređivanju jedinica i organizaciji narodne vlasti, 17. divizija je iskoristila i za intenzivan politički¹³ i kul-

^{1a} U Posavini, Bosanskom Samcu, a vjerovatno i u selima Slatini i Obudovcu, samozvani srpski patrijarh Germogen (koga je Pavelić ustoličio pred sklapanje sporazuma ustaša i četnika u Bosni radi borbe protiv NOP) postavio je kao parohe trojicu čuvara iz sremskih manastira. Kada je vjerski referent 3. korpusa sveštenik Blažo Marković saznao za te lažne parohe, preduzeo je mjere da ih raskrinka pred narodom i raspopi. Saslušao ih je svakog posebno, uz asistenciju pravog sveštenika iz sela Miloševca. Pošto bi svaki priznao javno pred narodom da nije učio bogosloviju, brada mu je obrijana i raspopljen je.

Slučajno sam naišao i zainteresovan sjeo za sto kod sveštenika Blaža, baš kad je saslušavao »popa« iz Bos. Samca. Neki malo pripit seljak iz njegove parohije obrati mi se s molbom da »popa« ne obrijemo i ne raspopimo, jer sve obrede zna kao pravi pop, da sirotinji nije naplaćivao svoje usluge. Da malo dirnem Blaža, rekao sam: »Kad već ovaj »pop« sve po propisu zna, zašto ga mijenjati, pogotovo što je dobar čovjek i nije derikoža?« Na ove moje reči sveštenik Blažo skoči, napade seljaka i uze u zaštitu čistotu svetosavske crkve, te se ja brže-bolje izgubih.

Da bi mi koliko-toliko uzvratio, Blažo je pokušao da mi se »osveti«. Prilikom osveštavanja pravoslavne crkve u Gradačcu, koju su ustaše pretvorile u konjušnicu, a pošto je neprijatelj tvrdio da mi rušimo crkve i ubijamo popove, u Štabu divizije je odlučeno da se ispred crkve postroji jedna četa, a da ja, kao komandant, prisustvujem osveštenju u crkvi, i kao prilog vojske podarim crkvi 200.000 kuna. U prisustvu članova Štaba divizije Blažo mi je odredio da stojim na sredini crkve i da se svaki put poklonim kada on kadionicom mahne prema meni. Međutim, iako je Blažo mahao kadionicom i davao mi znak da se poklonim i prekrstim, ja sam mirno stojao. Dobro sam znao kakva bi peckanja doživio od članova Štaba da sam poslušao Blažu. Blažo je umro poslije oslobođenja.

turno-prosvjetni rad sa narodom. Umjetnička ekipa divizije održavala je po svim većim mjestima i naseljima priredbe koje su masovno posjećivane. Umjetničku ekipu narod je svuda rado prihvatao, pa se njen dolazak u sela pretvarao u pravo slavlje, naročito u Posavini. Posavci, po prirodi veseljaci, uživali su u muzici, skečevima i jednočinkama.

Za vrijeme petnaestodnevnog boravka na Trebavi i u Posavini, 17. divizija uspjela je u velikoj mjeri da razbije četnike. Prisustvo naših jačih snaga na Trebavi, naročito poslije dolaska 2. krajiške brigade, a i povoljna situacija za nas u Posavini, Semberiji i na Majevici, doprinijeli su da među četnicima na cijelom ovom području nastane demoralizacija. Oni koji su ranije prešli preko rijeke Bosne u okupatorske garnizone počeli su se vraćati kućama ili u manjim grupama prelazili na našu stranu.

Legija koja je do tada bila stacionirana po vodovima i četama po selima i varošicama u Posavini i Trebavi, bila je potpuno razbijena. Njeni pripadnici su stupali u Muslimansku brigadu i ostale naše jedinice.

Priliv boraca omogućio je formiranje Trebavskog odreda (160 boraca — 3 bataljona, s tim što su u treći ušli Muslimani iz Modriče, Gradačca i okoline, a i Posavskog odreda (250 boraca), zatim komande mjesta u Modriči, Gradačcu i Bosanskom Šamcu, pa i narodnooslobodilački odbori u selima: Miloševac, Slatina, Obudovac, Žabari, Tramošnica, Mionica, Zelinja, Paležnica, Tolisa i Skugrić.²

² Trebavski odred: komandant Relja Peča, politički komesar Panto Nikolić, zamjenik komandanta Petar Džigum, zamjenik komesara Slobodan Janković i intendant Dorđe Petrović.

Posavski odred: komandant Nikola Simić, politički komesar Boro Popović, zamjenik komandanta Ibro Dogladović i zamjenik političkog komesara Petar Kaurinović. *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 2, str. 468 i 333; Nikola Simić, Osnivanje i borbe Posavskog NOPO 1943; Mitar Mitrović, Formiranje i prve borbe Trebavskog NOP odreda.

Do pred kraj septembra 1943. godine veliki dio istočne Bosne bio je oslobođen — čitava Semberija, Majevica, Posavina i Trebava s varošima: Bijeljinom, Janjom, Zvornikom, Gračanicom, Gradačcom, Modricom, Bosanskim Samcem i Orašjem. Neprijatelj je držao jače garnizone samo u Sarajevu, Tuzli i Brčkom, a nešto slabije u Sokocu, Rogatici, Višegradu i Varešu, i duž komunikacija Sarajevo — Doboj, Sarajevo — Višegrad i Doboj — Tuzla.

Naše snage u istočnoj Bosni stalno su rasle. Obje udarne divizije (16. i 17) imale su po tri brojno vrlo jake brigade, a u 16. udarnoj diviziji bilo je u toku formiranje četvrte. Pored tih snaga, na Romaniji se nalazio Romanij-ski odred od 120 boraca, u Birču Birčanski odred od 400 boraca, na Majevici Majevički odred od 500 boraca i u Posavini Posavski odred od 250 boraca.

Da bi što uspješnije riješio osnovne zadatke u istočnoj Bosni, postavljene direktivom Vrhovnog štaba, Stab 3. korpusa (1. korpus 5. oktobra 1943. preimenovan je u 3. korpus) donio je odluku da napadne garnizon u Tuzli i najvažnija okolna uporišta tuzlanskog industrijskog basena, te je 23. septembra izdao naređenje snagama korpusa da s prostorije Posavine i Trebave krenu prema dolini Spreče i uz put ruše željezničku prugu i put Doboj — Tuzla, a 2. krajiškoj brigadi i Ozrenskom odreda da likvidiraju uporište u Gračanici i oštete prugu od Karanovca do Bosanskog Petrovog Sela.

Opštu vojno-političku situaciju u svijetu i kod nas u to vrijeme najbolje ilustruje uvodni dio zapovijesti Štaba 3. korpusa od 27. septembra 1943. godine potčinjenim jedinicama za napad na Tuzlu:

»Da bi uspješno riješili osnovne zadatke, koje je Vrhovni štab NOV i POJ postavio pred naše snage u Istočnoj Bosni, Štab 1. korpusa donio je odluku, da kombinovanim snagama izvrši akciju na grad Tuzlu, industrijsko preduzeće Lukavac i okolna neprijateljska uporišta.

Uspješno izvođenje akcije na Tuzlu je od ogromnog vojno-političkog značaja za cijelu Istočnu Bosnu. Okupator i njegove

sluge time gube jedno od važnih svojih vojničkih uporišta, gube bazu rudača (ugljena, soli, sode i špirita) neophodno potrebnih za vođenje rata. Nama, pak, se otvaraju široke mogućnosti za mobilizaciju ljudstva i naročito radnika, koji željno i nestrpljivo očekuju našu vojsku, stvaraju se mogućnosti za uvrštavanje u redove NOV muslimanske legije i muslimana uopšte, produbljuje se već nastala diferencijacija u redovima demoralisanih četnika i omogućava se uspješno izvođenje akcija protiv njih, otvaraju se mogućnosti uspješnog vojno-političkog dejstva naših snaga u cijeloj istočnoj Bosni i učvršćenja pozicija Narodno-oslobodilačkog pokreta.

U momentu pobjedonosnog nastupanja oslobodilačke Crvene armije na istoku, te pojačane aktivnosti savezničkih englesko-američkih armija u Italiji — u času kada naša slavam ovjenčana NOV u Dalmaciji, Primorju, Sloveniji, Bosni, Crnoj Gori itd., oslobađajući kraj za krajem naše otadžbine, vodi teške borbe za konačno oslobođenje svih naših naroda — dužnost je naših komandnata, komandira, pol. komesara i svih boraca, da i ovoga puta, kao i do sada, izvršavajući svoju svetu dužnost prema narodu i otadžbini, daju sve od sebe za izvršenje postavljenog zadatka.«

Noću 23/24. septembra 17. divizija je izvršila pokret i u toku dana se razmjestila: 15. majevička brigada, sa Trebavskim odredom u rejonu sela: Sjenina, Lukavica, Zolje, a sa jednim bataljonom na Dugoj njivi; Muslimanska brigada rasporedila se u selima Srebrenik i Ljenobud; 6. istočnobosanska brigada u selima: Srnice, Špionica, G. Hrgovi; Posavski odred posjeo je sela: G. Zabari, Bukvik, Porebrice, a Stab divizije, hirurška ekipa i divizijska bolnica u selu Cerik.

Međutim, radi predstojećeg napada na Tuzlu, 6. istočnobosanska brigada je pomjerena na prostoriju Osoje i Čanići, a Muslimanska brigada u sela Mramor i Dobrnju. Stab 3. korpusa je 15. majevičku brigadu zadržao pod svojom komandom, a diviziji je za napad pridao 2. krajišku brigadu i Ozrenski odred, koji su se razmjestili na prostorijski sela Obodnice i Brešaka, a Štab divizije, hirurška ekipa i divizijska bolnica u selu Dobrnji.

U toku 27. septembra primljena je zapovijest od Štaba 1. korpusa za napad na Tuzlu i garnizone u dolini Spreče; slijedeća dva dana vršeni su: izviđanja, prikupljanje podataka i proučavanje situacije, dok su se jedinice intenzivno pripremale za predstojeći teški zadatak.

Neposrednu odbranu Tuzle sačinjavali su fortifikacijski uređeni položaji oko grada u obliku organizovanih otpornih tačaka uglavnom polugtalnog tipa, opasani jednim redom bodljikave žice. Sa sjeverne strane pružala su se uporišta: Gradina, Slani bunar, Parlog, Kojšino, Piskavica (k. 387) i Moluhe, a sa južne strane: Miladije, Kužići, Crveno brdo (k. 393) i Ilinčica (t. 463). Oba kasarska logora u gradu (istočni i zapadni), pored toga što su čvrsto zidani, bili su uređeni za kružnu odbranu. Naročito je zapadni logor bio solidno utvrđen, a sa okolnim zgradama predstavljao je najjače i glavno uporište unutar grada. Važnije raskrsnice u gradu i na periferiji branili su pojedinačni betonski bunker. Nešto slabija odbrana bila je na prilazima gradu u rejonu: Gornja Tuzla, Simin Han, Bukinje, Par Selo.

Tuzlu su branili: Tuzlanski zdruk sa domobranskom pukovnijom, 2. lovačka bojna 6. lovačke pukovnije i »Domdo« pukovnija. U gradu su se nalazili još: artiljerijske snage u jačini oko jednog puka, četa lakih tenkova i oklopnih automobila, izvjestan broj ustaša i žandarma (njemačkih i kvislinških) — ukupno oko 4.000 ljudi. U Tuzli se nalazio, radi kontrole eksploatacije rudnog blaga ovog područja, njemački pukovnik Kuhtner sa grupom gestapovaca i feldžandarma. Uoči napada u Tuzlu je stigao u inspekcijsku misiju sa grupom oficira domobranski general Emil Redi — iz Štaba 2. zbornog područja (korpusa) iz Slavenskog Broda.³

Komanda nad svim snagama u gradu i ostalim u Tuzlanskom basenu povjerena je komandantu Tuzlanskog zdruka, domobranskom pukovniku Sulejmanu Filipoviću.

Neprijatelj je, pored snaga u Tuzli, imao izvjesne snage stacionirane u uporištima na komunikacijama Tuzla — Doboj i Tuzla — Zvornik. Tako su se u Lukavcu i Bukinju nalazili: štab i glavnina željezničke bojne (obezbjeđenje željezničkih stanica i važnijih objekata na pruzi),

³ Operativno-teritorijalna komanda u rangju korpusa.

bataljon Tuzlanskog zdruga i četa Nijemaca, u Zivinicama i po okolnim rudnicima snage do jedne domobranske bojne, oko jedna četa Nijemaca i artiljerijski divizion u Capardama, i na položajima oko G. Tuzle, Simin Hana i na Gradovrhu (t. 478) snage do jedne bojne Tuzlanskog zdruga i bojna Domdo pukovnije. Na Ozrenu je bio Ozrenski četnički odred sa oko 500 četnika, a u dolini rijeke Spreče (od Puračića do Doboja) nešto pripadnika legije radi čuvanja i obezbjeđenja pruge i ceste Doboje — Tuzla.

Sve u svemu, objekte planiranog napada 3. korpusa branile su snage do jedne divizije, odnosno oko 8.000 do 8.500 ljudi — raspoređenih tako da glavninom neposredno brane Tuzlu.

Snage 3. korpusa predviđene za ovu operaciju bile su: 16. vojvođanska divizija (2.000); 17. istočnobosanska divizija (1.900); 2. krajiška brigada (oko 450); Majevički odred (oko 600); Trebavski odred (oko 200) i Ozrenski odred (oko 80) — svega 7 brigada i 3 odreda sa oko 5.230 boraca.

Plan operacije 3. korpusa bio je: glavnim snagama likvidirati garnizon Tuzlu i položaje neposredno oko grada, uglavnom 16. i 17. divizijom; a ostale snage upotrijebiti za obezbjeđenje napada na Tuzlu i likvidiranje uporišta u dolini rijeke Spreče i Jale.

Uoči samog napada ideja je nešto izmijenjena zbog za-kašnjenja brigada 16. divizije, koje su vodile borbu sa neprijateljem koji je iz Brčkog pokušao da prođe u pravcu Tuzle. Za direktan napad na Tuzlu određene su: 2. krajiška brigada, 6. istočnobosanska brigada, jedna brigada 16. divizije (700 boraca) i Ozrenski odred. Zadatak — likvidacija neprijateljskog uporišta u Gračanici i obezbjeđenje od Doboja dobili su 15. majevička brigada i Trebavski odred (1.000 boraca). Za napad na Lukavac i za obezbjeđenje od Puračića i Doboja upućen je Majevički NOP odred. Za napad na Bukinje i sadejstvo sa snagama koje napadaju Tuzlu sa juga i Lukavac zadužena je Muslimanska brigada (350 boraca), dok su za napad na Gornju Tuzlu i Simin Han kao i obezbjeđenje od Brčkog i Zvornika zadatak

primile dvije brigade 16. vojvođanske divizije (1.400 boraca). Zbog angažovanosti prema Brčkom i Bijeljini, jedna brigada 16. divizije nije stigla da učestvuje u napadu, pa je, namjesto nje, Muslimanska brigada, poslije likvidacije Bukinja, orijentisana (tek drugog dana) sa juga (od Ilinčice) prema Tuzli.

Iz navedenog grupisanja i rasporeda snaga može se zaključiti da je velika pažnja posvećena obezbjeđenju napada na glavni objekat — Tuzlu. Iako 16. divizija nije učestvovala u neposrednom napadu na grad, može se reći da je ona ipak odigrala važnu ulogu u oslobodenju Tuzle, zatvarajući pravac Brčko — Tuzla. Odnos snaga napada 1 obezbjeđenja bio je 1:2 u korist obezbjeđenja. Taj odnos je prvog dana napada bio još izrazitiji budući da je 16. muslimanska brigada tek drugog dana dodijeljena glavnoj napadnoj koloni.

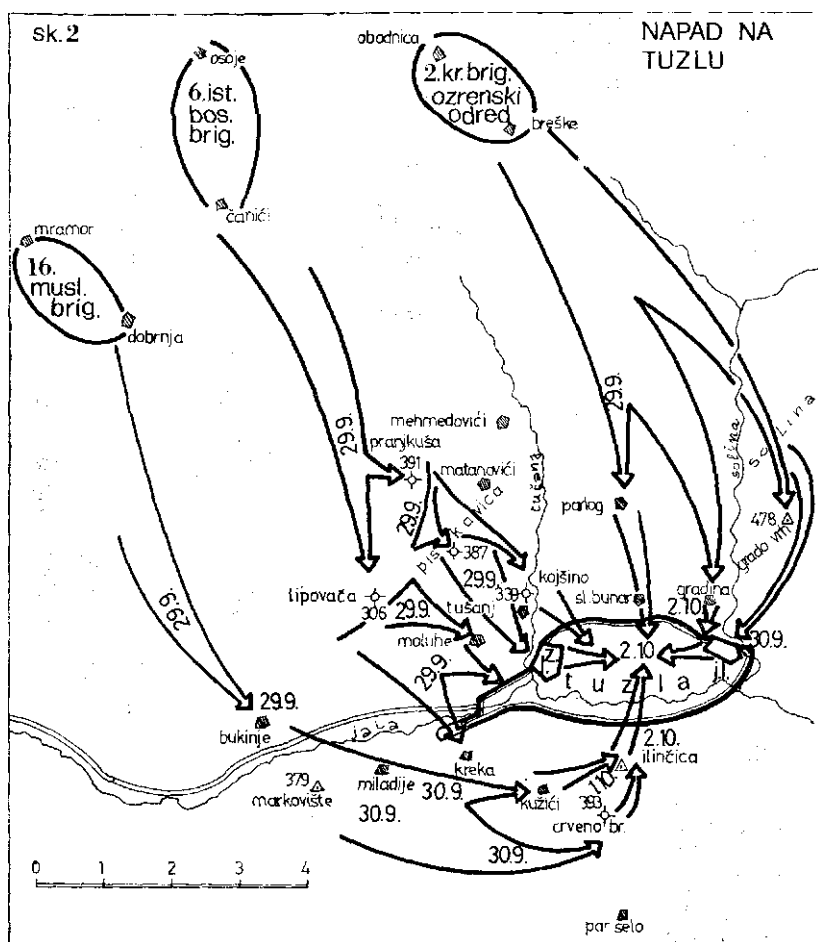
Garnizon je branilo oko 3.000 vojnika sa četom tenkova, 25 topova, 6 bacača mina i velikim brojem drugog teškog i lakog pješadijskog naoružanja, a mi smo napadali prvog dana sa svega oko 1.400, a slijedećeg sa oko 1.700 boraca, 6 bacača mina 81 mm (sa malo municije) i 2 protivtenkovska topa 37 mm.

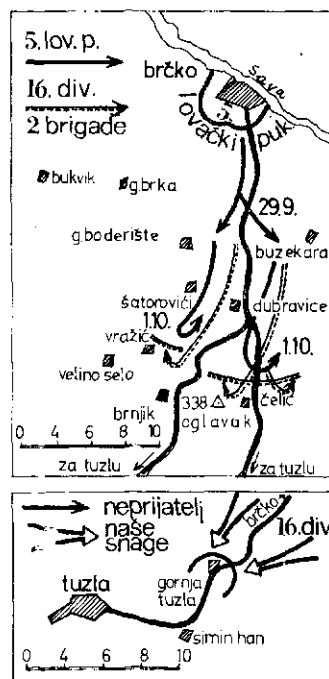
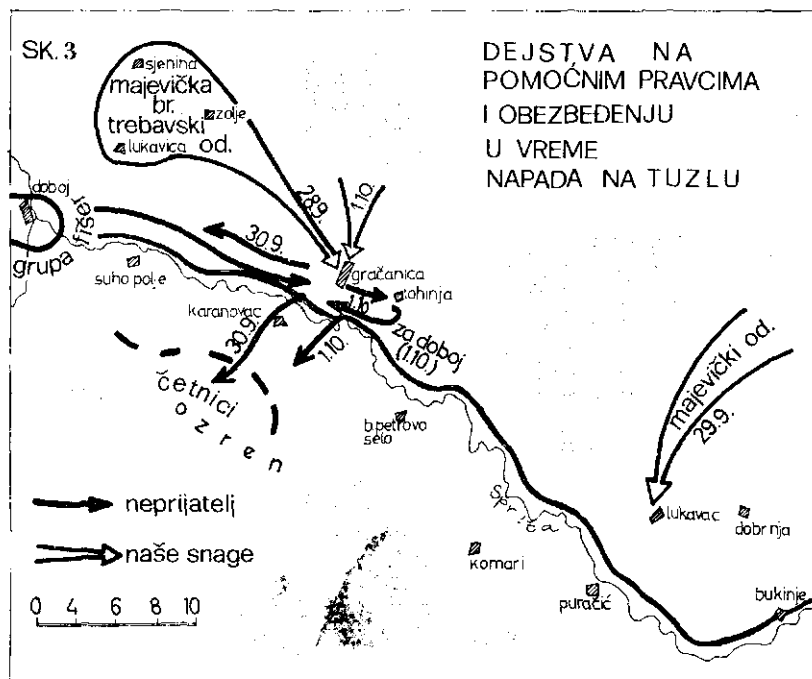
Za rukovođenje napadom na Tuzlu određen je Stab 17. divizije. Plan napada (regulisan zapoviješću divizije 28. septembra 1943. godine) bio je:⁵

— 6. istočnobosanskom brigadom napasti, sa polaznog položaja Lipovača (k. 306) — Pranjkuša (k. 391), opštim pravcem Piskavica (k. 387) — Tušanj, spoljne položaje odbrane (Moluhe, Piskavica i Kojšino — k. 339), a poslije njihova pada zauzeti Zapadni logor i zapadni dio grada;

— sa 2. krajiškom brigadom i Ozrenäkim odredom napasti i likvidirati spoljna uporišta odbrane: Parlog, Gradinu i Slani bunar i u daljem prodiranju ovladati Istočnim logorom i istočnim dijelom grada. Sa jednim bataljonom preko Gradovrha (t. 478) napasti grad sa istoka, a sa jednim bataljonom probiti se između potoka Tušanj i Soline u grad i sa leđa napasti neprijatelja u Slanom bunaru i Kojšinu.

²⁰ Zbornik IV/18, dok. 48, str. 122; dok. 79, str. 199.

Stab divizije i hirurška ekipa nalaziće se do početka napada u rejonu Visoko brdo (k. 527), a u toku napada u šumi Pranjkuša. Pozadina divizije i divizijska bolnica u D. Dobrnji.

Početak napada određen je za 29. septembar 1943. u 21 čas. U isto vrijeme bio je predviđen napad i ostalih snaga 3. korpusa na uporišta u dolini rijeke Špreče.

Pošto se predviđala borba protiv tenkova i zauzimanje bunkera, sve jedinice su pripremile dovoljan broj boca sa benzinom, a u svakom bataljonu obučena su posebna odjeljenja za njihovu upotrebu.

Sve jedinice počele su napad tačno po predviđenom planu, izuzev jedinica 16. divizije — iz ranije navedenih razloga.

Jedinice 2. krajiške brigade u toku noći prodrle su u Parlog, a potom se probile do grada, zauzele senjak, pekara, barutni magazin i artiljerijske položaje kod Istočnog logora, izbile do centra grada, gdje se nalazila komanda odbrane. Pošto mi nismo¹ napali na južne položaje odbrane grada, odbačeni se neprijatelj, pod zaštitom posade sa Ilinčice i s osloncem na Gradinu, prikupio i pribrao, te oko pola noći snažnim protivnapadom prisilio bataljone brigade da se povuku na zauzete spoljne položaje odbrane.

Snage 6. istočnobosanske brigade takođe su u toku noći likvidirale sva spoljna uporišta odbrane —• osim Kojšina — zatim Moluhe i Kreku, pa preko Piskavice prodrle pred Zapadni logor, a sa manjim dijelovima do samog centra grada. Na poljani pred logorom zaplijenjena je baterija topova — uprkos snažnom otporu kartečnom vatrom — ali je neprijatelj protivnapadom iz logora vratio bateriju i potisnuo naše snage na južne padine Piskavice. Bataljon koji je napadao jako utvrđeno Kojšino nije uspio da ga zauzme, iako je imao oko 40 izbačenih iz stroja.⁶ Brigada se pred zoru povukla na zauzete položaje spoljne odbrane: Kreka —• Moluhe — Tušanj —• južne padine Piskavice.

Mada su obje brigade slomile spoljnu odbranu grada i dijelom snaga prodrle do samog centra, neprijatelj nije kapitulirao, jer je i dalje držao ključ odbrane — Ilinčicu,

⁶ Rudi Petovar, *Borbeni put 6. istočnobosanske brigade*.

i pod njegovom zaštitom prikupljao je razbijene snage, a držeći jako utvrđenu Gradinu i Kojšino mogao je da izvodi uspješne protivnapade.

Zorom su se sve jedinice 17. divizije povukle iz grada na zauzete spoljne položaje odbrane (izuzev Kojšina i Gradine). Iako je time divizija u velikoj mjeri imala pregled i kontrolu grada i posade u njemu, daleko bolje bi bilo da su se pojedini dijelovi jedinica zabarikadirali u tvrdo građenim kućama i objektima na periferiji Tuzle, jer bi omogućili ostalim snagama da se ubace u grad. Greška je uočena i objašnjena borcima po bataljonima, te slijedeće noći nije ponovljena. U toku dana divizija se sređivala, popunjavala municijom zaplijenjenom prošle noći, pripremajući se za ponovni napad.

Neprijatelj nije bio naročito aktivan, osim što je s vremena na vrijeme tukao artiljerijskom vatrom položaje 6. i 2. brigade i u nekoliko navrata sa po dva aviona bombardovao i mitraljirao koncentracijsku prostoriju divizije.

Padom mraka, 16. muslimanska brigada brzo je zauzela Bukinje, zarobivši jednu četu domobrana, dok je nešto Nijemaca uspjelo da pobjegne u pravcu Živinica. Brigada je u toku dana stavljena pod komandu divizije i odmah orijentisana preko Markovišta (t. 370) na likvidaciju južnih uporišta odbrane Tuzle.

Majevički odred iznenadnim napadom uspio je da prodre u uporište Lukavac, zarobi veći dio posade i zatvori pravac od Doboja.

Bez naročitog otpora 15. majevička brigada i Trebavski odred ušli su još 28. septembra u Gračanicu i oštetili oko 1 km željezničke pruge Doboj — Tuzla na dionici sela Karanovac — Suho Polje. Poslije podne 30. septembra motorizovana grupa »Fišer«⁷ iz Doboja je cestom prodrla do Gračanice. Iznenadnim i odlučnim protivnapadom, bataljoni 15. majevičke brigade potisnuli su grupu prema Doboju, a jedan dio nabacili na rijeku Spreču, gdje su ga prihvatili ozrenski četnici. Neprijatelj je u toku dana došao oklopnim vozom do mjesta gdje je oštećena željeznička

⁷ Sastav: 2. bataljon 369. pešadijskog puka, ojačani bataljon 178. rezervne divizije, dijelovi Brandenburškog puka i 3. bataljon 4. lovačke pukovnije, pod komandom komandanta 369. pješadijskog puka potpukovnika Fišera — po kome je i grupa dobila ime.

pruga, da bi je popravio, ali su ga stalno ometale naše zasjede.

Petu lovačku pukovnicu 3. lovačkog zdruga, odmah poslije izlaska iz Brčkog, napale su snage 16. vojvođanske divizije, ali je neprijatelj ipak uspio da izbije na liniju Boderište — Buzekara (na oko 10 km južno od Brčkog).

U prijepodnevnim časovima 30. septembra Štab divizije dobio je izvještaj od partijske organizacije Tuzle,⁸ da je poslije noćasnijeg napada većina domobrana i njihovih oficira spremna da se preda i stupi u NOV. Zato je neophodno nastaviti napad po svaku cijenu. Poslije konsultacija sa Štabom korpusa, Štab divizije je u 13,45 časova uputio ultimatum komandi odbrane Tuzle:

»... Tačno smo obaviješteni da garnizon Tuzle sačinjavaju u većini hrvatski časnici, dočasnici i domobrani, koji ne mogu niti smiju biti neprijatelji narodnooslobodilačke vojske koja vodi borbu za slobodu hrvatskog i ostalih naroda Jugoslavije.

Mi ćemo napad na Tuzlu nastaviti i po svaku cijenu zauzeti je.

Pozivamo vas da odmah po prijemu ovoga ultimatumata predate našim jedinicama grad Tuzlu. Ako tako postupite garantujemo svima časnicima, dočasnicima i domobranima hrvatske vojske, kao i svima vojnicima i starješinama muslimanske milicije (legije), potpunu ličnu i imovnu bezbjednost. Svima onima koji iz bilo kojeg razloga ne bi htjeli da stupe u redove naše narodno-oslobodilačke vojske omogućićemo slobodan i nesmetan odlazak svojim kućama preko našg teritorije...

Kada naše jedinice ovladaju gradom uz borbu, tada neće važiti naš stav prema domobranskoj vojsci i legiji, već će svaki onaj ko do toga časa ne bude položio oružje biti smatran kao okupator...

Najhitnije odgovorite na ovaj ultimatum po donosiocu istog, jer je to u interesu i vašem i stanovništva Tuzle.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Za operativni Štab⁹
komandant XVII u. divizije NOVJ
pukovnik Gligo Mandić«¹⁰

⁸ Izvještaj je, koliko se sjećam, potpisao sekretar Mjesnog komiteta KPJ Mustafa Vilović.

⁹ Nikakav poseban operativni štab nije bio formiran, nego je ovo napisano, da bi neprijatelj stekao utisak da grad napadaju jače snage a ne samo 17. divizija, čije je približno brojno stanje neprijatelj mogao znati.

²⁰ Zbornik IV/18, dok. 48, str. 122; dok. 79, str. 199.

Pošto komanda odbrane Tuzle nije odgovorila na ultimatum, jer se još nadala da će intervencija njemačkih i domobranskih jedinica iz Doboja i Brčkog uspjeti da deblokira garnizon, nastavljen je napad na grad — odmah pošto je pao mrak. U zapovijesti za napad nije bilo nekih bitnih izmjena u zadacima i načinu dejstva naših snaga. Samo je posebno skrenuta pažnja štabovima brigada da orijentišu jedinice prvenstveno na zauzimanje artiljerijskih položaja, sa kojih je dobro organizovana vatra činila oslonac odbrane grada. Pošto nismo raspolagali artiljerijom, a ono malo minobacača ostalo je bez mina, već prvog dana borbe naređeno je da se iznenadnim prepadom, bombama i automatskim oružjem učutka artiljerija. Isto tako je naređeno da se ne napuštaju zauzeti blokovi i pojedine zgrade u gradu, nego da se iz njih dejstvuje i prodire dalje u grad.

Neprijatelj je prvi juriš 6. i 2. brigade zaustavio jakim artiljerijskom vatrom, ali su jedinice 6. brigade ponovnim jurišem zauzele artiljerijske položaje na zapadnom dijelu grada i satjerale neprijatelja u Zapadni logor. Zatim je protivnapadom neprijatelja odbačena malo unazad. Ipak je brigadi uspjelo da većinu artiljerijskih oruđa onesposobi za dejstvo. Međutim, položaj Kojšino se i dalje držao i neprijatelj je sa njega davao žilav otpor.

Dva bataljona 2. krajiške brigade ponovnim jurišem uspjela su da prodru u centar grada, ali su, pošto nije bila likvidirana Gradina, protivnapadom odbačeni. Neprijatelj se potom povukao u Istočni logor i na Gradinu (u koju su se tokom noći povukli svi Nijemci iz komande grada i Gestapoa odvođeci sa sobom zatvorenike, većinom pohvatanе pripadnike NOB) i tu se zabarikadirao.

Šesnaesta muslimanska brigada zauzela je još u toku dana južne položaje odbrane grada: Vis (k. 409), selo Kužići, Crveno brdo (k. 288), podišla Ilinčici i, nakon borbi tokom cijele noći, zauzela je jurišem u zoru. Zarobljena je čitava posada sa svim naoružanjem.

Toga dana je neprijatelj jačim snagama preduzeo nastupanje radi deblokiranja Tuzlanskog garnizona. Na pravcu Doboј — Tuzla pukovska grupa »Fišer« potisla je 15. majevičku brigadu i Trebavski odred i do podne ovladala Gračanicom, a prednjim dijelovima izbila do sela D. Lohi-

nja. Kada je izgledalo da je neprijatelju put ka Tuzli slobodan, prikupljeni bataljoni 15. majevičke brigade sručili su se sjeverno od Gračanice na njegovu kolonu — izduženu od sela Boljanića do sela D. Lohinja. Gračanica je ponovo oslobođena. Razbijeni neprijatelj se u neredu povukao prema Doboju, a odsječeni dio snaga prema Spreči i Ozrenu, gdje su ga prihvatili četnici. Ubijeno je i zarobljeno oko 50 neprijateljskih vojnika i zaplijenjeno dosta oružja, municije i ostale opreme. Istoga dana pred mrak brigada je napala željezničku stanicu Miričina, porušila željeznički most i tako je za duži period bio prekinut saobraćaj na pruzi Doboje — Tuzla. U selu Miričini zarobljeno je 80 vojnika, a zaplijenjena su 4 puškomitraljeza i veća količina municije. Neprijateljska posada iz Bosanskog Petrovog Sela pobjegla je poslije ove akcije u pravcu Doboja.

Na pravcu Brčko — Tuzla 5. lovačka pukovnija nastavila je nastupanje i u toku ovoga dana i izbila na liniju Čelić — Vražići, potiskujući dijelove 16. divizije, ali se iznenadno pred sami mrak povukla prema Brčkom. Do toga je došlo zato (kako se kasnije saznalo) što je novoformirana 4. vojvođanska brigada, poslije prodora u selo Vrbanj (lijeva obala Save), nastavila pokret ka Brčkom. Taj događaj i uspjeh 15. majevičke brigade na pravcu Doboja presudno su uticali na držanje komande odbrane Tuzle.

Poslije drugog dana borbi i oslobođenjem Ilinčice, Tuzla je bila potpuno okružena. Neprijatelj je satjeran u dva logora, i na položaje Kojšino i Gradinu. Kako je moral domobrana sasvim popustio, pojedine komande manjih jedinica počele su slati pismene ponude za predaju. No, komanda odbrane Tuzle nije odgovorila na naš ultimatum od prošlog dana, nego je uputila Štabu 3. korpusa pismo sljedeće sadržine:

»Žrtve i s jedne i s druge strane potpuno su nepotrebne, tim više što svi znamo od koga dolaze. Domobranstvo, kao i mi svi smo uz vas. Preduzete su mjere da se riješimo onih koji nas sputavaju. Mi smo sporazumni da omogućimo zauzeće Tuzle bez većih žrtava. To bi i ranije učinili, ali smo u teškoj situaciji i što nismo bili na vrijeme obaviješteni. Radi toga molimo po odobrenju Zapovjednika zdruga, da se najnužnije utanači sastanak između njega i Vašeg predstavnika te da taj sastanak što prije omogućite

i osigurate. Do toga momenta ne preduzimajte nikakvih mjera radi sporazumnog zdogovora o lakšem zauzeću Tuzle.

Molim hitan odgovor po donosiocu ovoga pisma.

Pob. — »Domdo« pukovnije
satnik Hadžialijagić¹¹

U Štabu 3. korpusa zaključeno je da se ovim pismom jedino želi dobiti u vremenu, tj. sačekati ishod borbi na pravcima Doboja i Brčkog. Pismo je sa takvim zaključkom odmah proslijeđeno Štabu 17. divizije, s napomenom da odgovor stigne komandi Tuzle do mraka, jer je našim jedinicama već bila upućena zapovijest za treći i odlučan napad na Tuzlu u 20,30 časova. Odgovor je glasio:

»Primili smo vaš dopis od 1. 10. 1943. god., pisan u 13.15 časova, na koji vam odgovaramo slijedeće:

1) Tačno je da su žrtve uzaludne ali samo sa vaše strane, jer žrtve koje daju borci naših jedinica vode ka oslobodenju naših naroda... žrtve pak sa vaše strane su i uzaludne i glupe jer se daju za spasavanje — okupatora...

2) »Tuzla mora pasti«... Taj uzvišeni zadatak naše Narodno-oslobodilačke borbe naši borci će izvršiti... Svaki otpor biće nemilosrdno skršen. ...

3) ... ako je tačno kao što kažete da su poduzete mjere da se riješe onih koji vas sputavaju... zahtijevamo:

a) Da večeras najdalje do 20 časova po starom jugoslovenskom vremenu pristupite likvidaciji ili hapšenju Nijemaca u Tuzli...

b) Ukoliko pak nijeste spremni da to izvršite, onda najdalje do 20 časova sa vašim snagama izbjegnite u Donje Brdane ili Donje Dolove.

c) Ako ne postupite po gornjem bićete odgovorni za sve žrtve koje bi došle kao posljedica neizvršenja gornjih zahtjeva.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Za operativni štab
Komandant 17. u. divizije NOVJ
pukovnik Gligo Mandić¹²

Pošto neprijatelj nije ništa preduzeo do odgovarajućeg roka, počele su posljednje pripreme za odlučan juriš na Tuzlu. Poruku »Tuzla mora pasti« prihvatili su svi borci i rukovodioci 17. divizije, ogorčeni zbog gubitka naj-

¹¹ Zbornik IV/18 dok. 178.

¹² Zbornik tom IV/17, dok. 6, str. 20.

milijih drugova u toku protekla dva dana borbi. Tačno u 20,30 časova otpočeo je napad 17. divizije, prema zapovijesti Štaba divizije izdatoj u 12 časova 1. oktobra 1943. godine.¹³

Poslije koncentričnog napada 6. istočnobosanska brigada je nezadrživo prodirala, iako je neprijatelj pružao žilav otpor tokom čitave noći. Po nekoliko puta su bataljoni jurišem zauzimali artiljerijske i minobacačke položaje oko Zapadnog logora, ali tek pred zoru otpor iz kuća i rovova oko logora bio je skršen. Neprijatelj se povukao u logorske zgrade iz kojih je — blokiran dijelom naših snaga — još izvjesno vrijeme davao otpor. Ostale jedinice brigade nastavile su prodor ka centru grada.

Jedan bataljon 2. krajiške brigade probio se kroz žičane prepreke na Gradini i zauzeo artiljerijske položaje, a zatim produžio da nastupa ka centru grada i Istočnom logoru. Međutim, neprijatelj je snažnim protivnapadom privremeno povratio artiljerijska oruđa, ali su Krajišnici, dobivši pred zoru pojačanje, uspjeli da prodru na vatrene položaje artiljerije.

Bataljoni Muslimanske brigade prodrli su sa Ilinčice u centar grada i zauzeli željezničku stanicu.

Oko 8 časova otpor neprijatelja je naglo oslabio, pa su se domobrani počeli po grupama predavati. Zapadni logor zauzela je 6. istočnobosanska, a Gradinu 2. krajiška. Dijelovi tih brigada su zatim prodrli u centar grada, gdje su se spojili s bataljonima Muslimanske brigade. Ubrzo je otpor i posljednjih grupica skršen, izuzev uporišta Kojšino, koje se žilavo i uporno branilo sve do 12 časova. Njegova posada (jačine jednog bataljona) pokušala se probiti potokom Pušina, ali ju je zarobio 2. bataljon 6. brigade,

¹³ Sve tri brigade prodirale su u grad pravcima datim u ranijoj zapovijesti divizije, s tim što je 2. krajiška brigada težište napada trebalo da usmjeri na zauzimanje Istočnog logora, a dijelom snaga čvrsto zatvori pravac od G. Tuzle i sela Požarnice; težište napada 6. brigade bio je Zapadni logor, a Muslimanska brigada prodiše dijelom snaga sa Ilinčice u pravcu željezničke stanice i kaznion, dijelom snaga sadejstvuje 2. krajiškoj brigadi u zauzimanju Istočnog logora, a ostalim snagama čvrsto zatvara pravac prema Živinicama, sa dodijeljenim bataljonom Majevičkog odreda. Zbornik IV/18, dok. 5, str. 17.

U oslobođenoj Tuzli

koji je tri noći i tri dana sa njom vodio krvavu borbu, pretrpjevši osjetne gubitke (oko 50 izbačenih iz stroja).

Jedna grupa od oko 100 Nijemaca i nešto ustaša, za-barikadiranih posljednje noći na Gradini, probila se zorom sa tenkovima i nešto kamiona u pravcu Zvornika, a druga preko Majevice za Brčko. Ovu drugu grupu zarobili su između Šimin Hana i G. Tuzle politički komesar 2. krajiške brigade Idriz Čejvan i rukovodilac politodjela Đuro Medenica sa grupom kurira.

Tako je poslije trodnevnih borbi Tuzla oslobođena, a u njoj zarobljeno 2.174 vojnika, podoficira i oficira i 1 general, ubijeno i ranjeno 635 vojnika i oficira, a zaplijenjeno: 1.910 pušaka, 102 puškomitraljeza, 24 mitraljeza, 60 automata, 6 minobacača, 25 artiljerijskih oruđa raznih kalibara, 20 vagona razne municije, 8 radio-stanica, 3.200 vojničkih uniformi i veće količine ratne spreme i namirnica. Iz gradskih kazamata oslobođeno je oko 400 zatvorenika, mahom aktivista i pristalica NOP.

Sedamnaesta divizija je imala 28 poginulih i 98 ranjenih.¹⁴

Oslobodioce su Tuzlaci oduševljeno pozdravili. Još u toku borbi desetine građana s puškama ili bez oružja priključivale su se našim jedinicama (naročito omladinci i rudari Kreke), boreći se za oslobođenje svoga grada. U toku tri dana borbi i staro i mlado bilo je pri ruci našim jedinicama, kao vodiči, kuriri, obavještajci ili donosioci hrane.

Ali tek što je grad oslobođen, nad njim se nadvila opasnost. Neprijatelj je 2. oktobra od Doboja, na sektoru 15. majevičke brigade, izvršio napad i nakon borbe u toku cijelog dana ovladao Gračanicom i položajima istočno od nje. Uprkos nekoliko snažnim napadima brigade (noću 2/3. oktobra), neprijatelj je 3. oktobra, uz jaku podršku avijacije, odbacio brigadu sjevernije od ceste i oprezno produžio nastupanje prema Tuzli. Pred mrak je prednjim dijelovima upao u Lukavac i iznenadio Majevički odred, pošto ga 15. brigada nije obavijestila o novonastaloj situaciji. Odred je pretrpeo osjetne gubitke, ali je ipak uspio da zadrži neprijatelja. Ni Stab 3. korpusa nije bio 3. oktobra obaviješten o situaciji na frontu, pa je u Tuzli mirno vršio raspored jedinica.

U Tuzli je ostala 6. brigada kao posadna jedinica, a 2. krajiška i 16. muslimanska brigada upućene su u napad na Zivinice — jedino nelikvidirano uporište u čitavom tuzlanskom basenu. Brigade su u toku noći 3/4. oktobra napale uporište, ali ga nisu mogle zauzeti zato što je bilo jako utvrđeno, a mi još nismo uspjeli da upotrijebimo zaplijenjena artiljerijska oruđa. Branioci Zivinica su pružili očajnički otpor, vjerujući u brzu pomoć sa pravca Doboja.¹⁵

¹⁴ Zbornik IV/18, dok. 66, str. 166.

¹⁵ Pošto se Zivinice nije moglo savladati, odlučeno je da se blokira manjim snagama 2. krajiške brigade, i tako 16. muslimanska brigada oslobodi za novi zadatak. Kada su jedinice 16. vojvođanske divizije (nakon odbacivanja neprijatelja prema Brčkom i likvidiranja domobranskog garnizona u G. Tuzli) stigle 3. oktobra u rejon južno od Tuzle, naređeno im je da u sadejstvu sa 2. krajiškom brigadom likvidiraju Zivinice.

Zadatak 16. muslimanske brigade bio je da oslobodi Puračić, a zatim da se postavi na prostoriји: Puračić — Milino Selo — Tu-

Odmah su preduzete mjere za odbranu Tuzle. Prema Bukinju je isturena 6. istočnobosanska brigada, a glavnina 2. krajiške povučena je od pravca Živinica u Husino, da pojača lijevo krilo 6. istočnobosanske brigade, dok je 16. muslimanska brigada vraćena prema Živinicama. U rezervi je ostala 16. vojvođanska divizija (južno od Tuzle i u Tuzli), a 15. majevičkoj brigadi i Majevičkom odredu naređeno je da se prikupe sjeverno od komunikacije, s tim da djeluju bočno* i u pozadini neprijatelja (od Lukavca do Bukinja). Od zaplijenjenih artiljerijskih oruđa formiran je divizion sa artiljerijskim majorom Huseinom Krupićem na čelu. Divizion je na rukama i volovskom zapregom izvučen na sjeverne padine Ilinčice, s koje je djelovao po neprijatelju u rejonu Bukinja i komunikaciji prema Lukavcu. Od protivtenkovskih topova formirana je baterija (4 topa) i pridata 6. brigadi, s tim da bude postavljena u rejonu Kreke.

U Tuzli, kada se saznalo da je neprijatelj prodro do pred sam grad, nije nastala panika. Narod je novoformiranoj Komandi mjesta, Gradskom i Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru svesrdno, neumorno, danju i noću pomagao oko sređivanja i evakuacije plijena, a u naše jedinice stupilo je stotine novih boraca. Kako se po gradu krio još izvjestan broj ustaških i njemačkih oficira i policajaca, narod je s puno patriotskog žara učestvovao s vojskom u

rija radi: prodiranja prema planini Ozren, zatvaranja pravca iz doline Krivaje i sadejstva sa 15. majevičkom brigadom u zatvaranju pravca od Doboja.

Ujutro 4. oktobra krenuo sam automobilom za Lukavac da bih sačekao muslimansku brigadu i na terenu tačno odredio zadatke i sadejstvo Majevičkog odreda i brigade, smatrajući da je put do Lukavca slobodan. Uz put nigdje nismo naišli na naše jedinice niti čuli borbu. Tek pred Lukavcem moj pratilac je primijetio na cesti tenkove — udaljene oko 300—400 metara — i upitao me: »Zar su naši i tenkove zarobili?« Začuden zaustavio sam kola, i tek što smo izašli iz njih, zasjeda neprijatelja, desno od ceste, otvorila je vatru. Sručili smo se u šipražje, a potom prebacili preko ceste i uhvatili vezu sa bataljonom Majevičkog odreda, koji se nalazio sjevernije. Oni nisu znali da li je Štab korpusa izviješten o prodoru Nijemaca, a nisu nas mogli zaustaviti, jer sam vozio brzo. Uzeli smo od bataljona konje i oko 12 časova vratili se u Tuzlu, gdje smo obavijestili Štab 3. korpusa o razvoju situacije na dobojskom pravcu.

njihovom pronalaženju. U narodu je vladalo čvrsto uvjerenje da će njegova vojska odbraniti grad. Pred mrak održan je veliki narodni zbor na trgu pred zgradom opštine, kojem je prisustvovao gotovo čitav grad. Pored ostalih, na zboru je govorio Pašaga Mandžić, član PK BH, koji je pozvao proletarijat i građanstvo da brani svoj grad. Pod parolom »Svi za odbranu Tuzle« omladina i građani uzimali su oružje i pravo sa zbora odlazili u 6. istočnobosansku, 2. krajišku i 16. muslimansku brigadu, da bi pojačali odbranu. Naročito su se isticali rudari Kreke i omladinci.¹⁶

Neprijatelj je u toku 4. oktobra vrlo oprezno nastupao od Lukavca i oko 15 časova prednjim dijelovima ušao u Bukinje. Na Markovištu 6. istočnobosanska nije na vrijeme uspjela da utvrdi položaje za odbranu, a 2. krajiška brigada nije stigla u Husino, pa je neprijatelj pred mrak zbacio bataljon 6. brigade sa Markovišta (t. 370) i zaposjeog. Pred zoru 5. oktobra dijelovi 6. i 2. brigade izvršili su neuspjao protivnapad na Markovište. U toku dana neprijatelj je uz podršku avijacije i artiljerije nekoliko puta pokušao da prodre do Tuzle, ali su ga odbili bataljoni 6. i 2. brigade. U uspješnom odolijevanju napadima značajnu ulogu odigrali su naš artiljerijski divizion i protivtenkovska baterija. Naročito velike gubitke divizion je nanosio neprijatelju izduženom na komunikaciji. To je Nijemce svakako iznenadilo, jer nisu pretpostavljali da zaplijenjenju artiljeriju možemo tako brzo osposobiti za dejstvo, pošto su sve nišanske sprave bile uništene i oruđa dosta oštećena. Za brzo izvlačenje oruđa na vatrene položaje i za njihovo efikasno dejstvo uveliko su doprinijeli snalažljivost, praktičan duh i stručno znanje majora Huseina Krućića.

116. muslimanska brigada u toku noći bezuspješno je napadala Zivinice, jer se neprijatelj uporno branio čekajući pojačanja. Slijedećeg dana jedna neprijateljska jedi-

¹⁶ Oko 20 starih rudara u rejonu Miladije samoinicijativno se prikupilo i na jednoj kosi iznad željezničke pruge iskopalo rovove. Upitani da li su povezani sa nekom vojnom jedinicom, odgovorili su da nisu, jer su stari i ne mogu se sa jedinicom »lomati«, ali »ovuda neprijatelj može proći samo preko mrtvih«. Poslije smo saznali da su ti starci za cijelo vrijeme odbrane grada tu i ostali.

nica iz Bukinja prodrla je preko Kiseljaka i Golušića do Živinica, izvukla odatle svoje blokirane snage i sa njima pred mrak stigla u Bukinje, gonjena od jedinica 16. muslimanske brigade.

Cim se saznalo za povlačenje neprijatelja iz Živinica, Štab 17. divizije (u prisustvu komesara korpusa) zaključio je da se neprijatelj priprema za povlačenje. Stoga je odlučeno da se što prije izvrši opšti napad 17. divizijom, 2. krajiškom brigadom, 1. vojvođanskom brigadom i Majevičkim odredom. Štab 16. divizije sa svoje dvije brigade ostao je u Tuzli, radi obezbjeđenja pravaca od Brčkog i Zvornika. Odlučeno je takođe da se korigira izdata zapovijest što se tiče zadatka 16. muslimanske i 2. krajiške brigade.¹⁷

U duhu ove odluke, a da se ne bi gubilo u vremenu, pozvani su u Štab 17. divizije komandanti i komesari 2. krajiške, 6. istočnobosanske, 16. muslimanske i 1. vojvođanske brigade, gdje im je izložena najnovija situacija i postavljeni konkretni zadaci.

Naređenje za napad predviđalo je slijedeće zadatke jedinicama:

— 6. istočnobosanska brigada napada neprijatelja u Bukinju (lijevo i desno od komunikacije Tuzla — Bukinje), a po njegovom padu, u sadejstvu sa Majevičkim odredom, goni neprijatelja pravcem Plana — Bistarac, a potom se prebacuje preko ceste i pruge i goni neprijatelja u pravcu Puračića;

— 2. krajiška brigada napada neprijatelja na Markovištu, obuhvatajući s lijeva sela Husino i Cerik, i sadejstvuje 6. istočnobosanskoj brigadi pri zauzimanju Bukinja. Po padu Markovišta, Bukinja i Cerika, brigada će krenuti za Živinicu, smijeniti jedinice 16. muslimanske brigade, izvidati i obezbjeđivati se od Kladnja i Ribnice;

— 16. muslimanska brigada glavninom snaga ostaje u Živinicama, izvida i obezbjeđuje pravce od Kladnja i Ribnice, a sa jednim bataljonom napada preko Ljubača, na Kiseljak i cestu Husino — Poljice. Po pristizanju 2. krajiške brigade u Živinicu, razmjestiće se na prostoriji sela Poljice i Donje Jaruške;

— Majevički odred napadaće neprijatelja u s. Rapače, a dolinom potoka Joševica rudnik uglja, dok će desnim krilom sadej-

¹⁷ Tom zapoviješću, izdatom dok se neprijatelj još nalazio u Živinicama, predviđeno je da 16. muslimanska brigada i dva bataljona 1. vojvođanske brigade napadnu Živinicu, a 2. krajiška je orijentisana u pravcu Poljica.

stvovati 6. brigadi pri zauzeću Bukinja, a zatim goniti neprijatelja u pravcu Lukavca;

— 15. majevička brigada sa prostorijske sela Šikulje — Huskići napadače komunikaciju Puračić — Lukavac sprečavajući neprijatelja da se neometano izvuče;

— 1. vojvodanska brigada biće u rezervi (rejon s. Orašje), s tim da, po likvidaciji Markovišta i Bukinja, dijelom snaga zaposjedne ova dva sela, a sa dva bataljona, u sadejstvu sa bataljonom 16. muslimanske brigade, goni neprijatelja u pravcu Poljica i Puračića. U dailjem, prema razvoju situacije, brigada će preduzeti opšte gonjenje neprijatelja dolinom r. Spreče u pravcu Doboja i smijeniti jedinice 17. divizije;

— artiljerijski divizion i svi bacači brigada otvoriće vatru na Markovište i Bukinje 10 minuta prije napada.

Protivnapad je otpočeo tačno u 21 čas, a trajao je čitavu noć nesmanjenom, žestinom, da bi tek u zoru bataljoni 2. krajiške brigade ovladali Markovištem i Husinom, dok su se bataljoni 6. istočnobosanske brigade borili iz kuća u Bukinju. Zatim je uslijedio odlučan udar obiju brigada i dvaju bataljona 1. vojvodanske brigade, koji su u zoru razbili neprijatelja i primorali ga da naglo odstupa prema Lukavcu i Puračiću. Gonjen u stopu i napadnan bočno, ostavio je na drumu znatan dio komore i oštećenih motornih vozila. Na žalost, uslijed zamorenosti naših jedinica, gonjenje nije bilo brzo i energično, pa je neprijatelj uspio da se u toku 7. oktobra zadrži i utvrdi u Puračiću i Lukavcu, ali ne za dugo. Odlučnim napadom 1. vojvodanske i 15. majevičke brigade, 8. oktobra, na ta mjesta neprijatelj je razbijen, pa se u neredu povukao preko Bosanskog Petrovog Sela i Miričine u pravcu Doboja. Dalje gonjenje su preduzele jedinice 16. vojvodanske divizije.

U borbama za odbranu Tuzle 17. divizija zarobila je 20 neprijateljskih vojnika, ubila i ranila oko 150, a zaplijenila nekoliko kamiona, veći broj tovarnih grla, nešto oružja, znatnu količinu municije i ostalog ratnog materijala. Sopstveni gubici 15 poginulih i 42 ranjena. Ranjen je i komandant 15. majevičke brigade Ratko Perić.¹⁸ Značajnu ulogu u odbrani Tuzle odigralo je i njeno stanovništvo, što se vidi iz depeša 3. korpusa upućenih Vrhovnom štabu.

²⁰ Zbornik IV/18, dok. 48, str. 122; dok. 79, str. 199.

»... U odbrani Tuzle naročito se istakla šesta brigada. Pohvalite nju i njenog divnog komandanta Miloša Zekića.

U toku borbe na vratima grada, radnici i građani su uzimali puške i stupali u naše jedinice. Ističu se krekanjski radnici.

Akcijom je rukovođeno iz grada. Radnici su štampali mobilizacione letke za vrijeme borbe, uvjereni, kao i svi građani, da će naša vojska odbraniti Tuzlu..¹⁹ «

Za uspješno izvedenu operaciju oslobođenja i odbrane Tuzle, Vrhovni štab pohvalio je sve jedinice učesnice, a posebno 6. istočnobosansku brigadu i njenog komandanta.

Oslobođenjem čitavog tuzlanskog basena okupatoru je nanesen težak vojni, politički i ekonomski udarac. Izgubio je značajne sirovine kao što su: soda, so, ugalj, špirit i drugo.

Za istočnu Bosnu ova pobjeda je imala ogroman politički značaj, čiji se rezultati ogledaju u razbijanju i naglom brojnom slabljenju četnika i ustaša. Legija je bila gotovo likvidirana i praktično svedena na minimum. Formiranjem 18. hrvatske brigade, hrvatske mase počele su još više prilaziti NOP-u. Većina domobrana i njihovih oficira prišla je dobrovoljno novoformiranoj 18. hrvatskoj brigadi. Domobranski oficiri — njih 77, izdali su i proglas pozivajući domobranstvo da prekine služenje okupatoru.

Ova pobjeda je omogućila popunu postojećih brigada i formiranje 17. majevičke, 18. hrvatske i Birčanske brigade, a od njih 27. istočnobosansku diviziju. Popunjeni su i postojeći partizanski odredi i formiran Tuzlanski odred.

Borci i rukovodioci 17. divizije stekli su veliko iskustvo u napadu i odbrani naseljenog mjesta.

Iskustva iz operacije za Tuzlu bila su od ogromnog značaja za buduća dejstva 17. divizije.

Osnovne slabosti ispoljene u ovoj operaciji u pogledu komandovanja mogle bi se svesti na sljedeće:

— zbog nepostojanja bar približnih podataka o broju ljudi i naoružanju na glavnom objektu napada, određeno je relativno malo snaga za brzu likvidaciju garnizona. Da se raspolagalo jačim snagama, položaji na Ilinčici bi najvjerovatnije pali već prve noći a time i garnizon;

¹⁹ Knjiga depeša 3. korpusa za 1943. i 1944. godinu, str. 8, depeše br. 44, 50 i 02.

— kad se saznalo da brigada 16. divizije ne može stići na vrijeme, trebalo je već prve noći 16. muslimansku brigadu uputiti da napadne grad sa juga. Pošto je napadan Lukavac, Bukinje je trebalo blokirati ili likvidirati jednom četom, najviše bataljonom Majevičkog odreda. Tuzla bi možda pala prve noći da je 16. muslimanska brigada zauzela Ilinčicu i upala u grad 30. septembra u zoru, umjesto 24 časa kasnije. Neprijatelj je prvu noć pružio najslabiji otpor (po nekim podacima iz grada čak je bio spreman da se preda), a samo zahvaljujući osloncu na Ilinčicu organizovao je protivnapade. Drugog dana, kada je saznao da mu je upućena pomoć od Doboja i Brčkog, davao je mnogo žilaviji otpor.

— Stab 17. divizije napravio je grešku što je poslije prve noći napada povukao sve jedinice iz grada, umjesto da je pojedine grupe zabarikadirao u tvrde objekte i time omogućio lakše i bezbolnije prodiranje u grad slijedeće noći. Pri drugom napadu ova greška je ispravljena. Služba izviđanja i obavještavanja bila je slabo organizovana, a posebno veze. Tako Stab korpusa čitava 24 časa nije imao vezu, sa 15. majevičkom brigadom i Majevičkim odredom. Ne poznavajući situaciju, 4. oktobra krenuli su iz Štaba korpusa za Tuzlu načelnik Štaba korpusa pukovnik Jovo Vukotić i načelnik Štaba 16. divizije potpukovnik Ljubiša Urošević i u rejonu Bukinja uletjeli automobilom u njemačku zasjedu, pa je prvi bio lakše, a drugi smrtno ranjen.

POKRET PREMA OZRENU I BORBE U DOLINI BOSNE I SPRECE

Poslije uspješne odbrane Tuzle, a prema opštem planu operacija 3. korpusa u istočnoj Bosni, potčinjene jedinice su dobile slijedeće naređenje: prostorija između rijeka Spreče, Bosne i Drine, sa Majevicom i Trebavom, podijeljena je 16. vojvođanskoj diviziji, a novoformirana 27. divizija upućena je na Glasinac i Podromaniju sa zadatkom da, oslanjajući se na planine Devetak, Romaniju i Jahorinu, napada garnizone i komunikacije u dolinama Drine i Prače; Ozrenski NOP odred je trebalo da, poslije odlaska 17. divizije u pravcu Vareša, preduzme zatvaranje pravca

od Doboja za Tuzlu i rušenje komunikacije Doboj — Maglaj; 17. divizija dobila je rejon dejstva u međuriječju Eosne, Krivaje i Spreče, s tim da, s osloncem na planine Ozren, Greben, Zvijezdu i Konjuh, likvidira okupatorske garnizone, razbije četnike i ostale kvislinške vojne formacije, i da poruši ili onesposobi za saobraćaj prugu Sarajevo — Brod. Pored ovih zadataka, 17. divizija je trebalo da pomogne osnivanje narodnooslobodilačkih odbora i vojnoteritorijalnih ustanova, a i da razvije intenzivan političko-kulturni rad u narodu.

Poslije protjerivanja neprijatelja iz Lukavca i Puračića, jedinice 17. divizije razmjestile su se: 6. istočnobosanska brigada u selima Gornja i Donja Brijesnica; 15. majevička brigada u selima: Katanići, Vasiljevci, Tumare; 16. muslimanska brigada u selima: Muslimanska Orahovica, Donje Jaruške, Gornja Treštenica; a Štab divizije, divizijska baterija, tehnička četa i divizijski sanitet u selu Turiji.²⁰

Na toj prostoriji divizija se odmarala nekoliko dana i popunila novim borcima iz Tuzle, a 14. oktobra njene brigade počele su čišćenje Ozrena od četnika — grupisanih u 3—4 bataljona, većinom po selima na zapadnim obroncima planine, orijentisanih i naslonjenih na garnizone Doboj i Maglaj. Moral im je poslije oslobođenja Tuzle znatno opao, a vodstvo bilo pocijepano na one koji ne bi htjeli borbu sa nama i izrazite koljače (pod komandom Cvijetina Todića), koji nisu mogli natrag zbog svojih zločina pa su prisiljavali narod da se bori protiv nas.

U Doboju se nalazio jači njemačko-ustaški garnizon, a na pojedinim željezničkim stanicama na prugama Zavidovići — Doboj i Doboj — Gračanica — manje njemačko-ustaške snage.

Šesta istočnobosanska brigada, sa Ozrenskim odredom, dobila je zadatak da, nastupajući opštim pravcem Kraljica (t. 884) — V. Ostravica (t. 917) — Gostilj (t. 774) — Jazavac (k. 378), likvidira četnike na prostoriji između lijeve obale Spreče i linije sela: Paklenica — Brezići — Ugarići, a zatim da napadne željezničke stanice u dolini Bosne i

²⁰ Zbornik IV/18, dok. 48, str. 122; dok. 79, str. 199.

Spreče — na odsjecima Doboj — Paklenica i Doboj — Gračanica. Prilikom nastupanja brigada je na Lipovoj kosi (k. 711) razbila četnički bataljon koji se u neredu povukao u pravcu Maglaja. U daljem nastupanju, u rejonu sela Konopljišta i Gostilja, naišla je na glavninu Ozrenskog četničkog odreda. Poslije kraće borbe četnici su se jednim dijelom povukli preko sela Striježevica u Doboj, a drugim preko Paklenice u Maglaj — pod okrilje okupatora. Slijedećeg dana brigada je sa Odredom porušila željezničke stanice Trbuk i Ševarlije (u dolini Bosne) i na tom odsjeku temeljito razorila prugu, a u dolini Spreče željezničku stanicu Zalužani i prugu između Zalužana i Karanovca. Na željezničkoj stanici Ševarlije uništen je voz i ubijeno oko 40 neprijateljskih vojnika.

Zadatak 15. majevičke brigade, sa divizijskom baterijom, bio je da na opštem pravcu nastupanja: selo¹ Mičijevići — selo Rakovac — Haluge — Maglaj, tj. u međuprostoru ograničenom desno linijom: Ugarići — Kobilovac (t. 694) — Riječica, i lijevo linijom Omerova voda — Bočinja, razbije četnike i likvidira garnizon u Maglaju, a zatim onesposobi prugu i drum od Jablanice do Riječice. Brigada je u pokretu nailazila na četničke grupice, koje su se poslije kraćeg prepucavanja povlačile ili bježale prema Maglaju. 'Od napada na Maglaj odustalo se u posljednjem času, jer su dobiveni podaci govorili da su u grad stigle jače snage njemačke 369. pješadijske divizije. Ubacivanje dijela snaga u Maglaj nije se moglo ostvariti, jer je neprijatelj na vrijeme otkrio naš prilazak gradu. Isto tako nije pošlo za rukom da se poruši željeznički most na Jablanici, jer betonski bunker, iz kojeg su se branili Nijemci, naš protivtenkovski top 37 mm nije mogao neutralisati. Brigada je jedino uspjela da poruši oko kilometar pruge na odsjeku Jablanica — Riječica i ošteti drum.

U toku nastupanja opštim pravcem: selo Orahovica — Podbijelovo — kosa Glavica — selo Rujnica, 16. muslimanska brigada sa dva bataljona porušila je u dolini Bosne drum na odseku selo Junuzovići — Bočinja.

Divizijska rezerva (dva bataljona 16. muslimanske brigade) raspoređena na prostoriji sela D. Rakovac i Brezići — spremna za intervenciju na pravcima 6. istočno-bosanske i 15. majevičke brigade — nije upotrijebljena, a

Stab divizije i divizijski sanitet nalazili su se u selu G. Bukovici.

U ovoj akciji ubijeno je oko 60 Nijemaca, ustaša i četnika, a zarobljen 51 domobran, dok se oko 70 četnika predalo i gotovo svi su stupili u Ozrenski odred. Zaplijenjeno je: 50 pušaka, 2 puškomitraljeza, 150 ručnih bombi i oko 15.000 puščanih metaka.²¹

U Ozrenski odred — postavljen na prostoriji Brezići i Omerova voda — svakodnevno su pristizali novi borci, pa je odred narastao na 150 ljudi (poslije oslobođenja Tuzle i poraza kod Konopijišta i Gostinja među četnicima toga kraja nastala je demoralizacija i dezerterstvo).

*

U drugoj polovini oktobra jače četničke snage prodrle su iz Srbije preko Drine i zauzele Višegrad i Rogaticu, govoreći narodu da idu prema jadranskoj obali, gdje će se, navodno, iskrcati saveznici i dovesti kralja Petra u zemlju. Četnici su odmah otpočeli sa mobilizacijom, uz nasilje i ubijanje svih onih koji su se i najmanje opirali. Naročito strašna zvijerstva izvršena su nad porodicama boraca i simpatizerima NOP i muslimanskim življem rogatičkog kraja.

Time se situacija na Romaniji, Glasincu i okolini Sarajeva naglo pogoršala, a prijetila je i opasnost da, uz pomoć okupatora iz Sarajeva i ustaša iz Sokolca, četnici prodru u Vlasenicu i na slobodnu teritoriju. Zbog toga Štab 3. korpusa orijentiše 17. diviziju prema planinama Zvijezdi i Ozrenu (kod Sarajeva), sa zadatkom: likvidirati njemačko-ustaški garnizon u Varešu, sadejstvujući krajiškim jedinicama u napadu na Zenicu i Travnik; očistiti pomenute prostorije od četnika i prema potrebi sadejstvovati 27. diviziji u čišćenju Glasinca i Romanije od ustaša i četnika. Odustalo se od prethodnog zadatka da 6. istočnobosanska brigada ostane izvjesno vrijeme na Ozrenu (kod Doboja) radi popune, sređivanja i učvršćenja Ozrenskog odreda. Prema Ozrenu i na zatvaranje pravca od Doboja orijentisana je 18. hrvatska brigada.

²⁰ Zbornik IV/18, dok. 48, str. 122; dok. 79, str. 199.

Poslije trodnevnog marša opštim pravcem: Omerova voda — Podsijelovo — Ribnica — Kamenško — Vijaka — Javornik, do zore 20. oktobra 17. divizija se razmjestila, saglasno orijentacionom planu napada na Vareš: 15. majevička brigada na prostorijsi sela Pogari — Dekića Do; 6. istočnobosanska brigada na prostorijsi sela: Javornik — Ponikve; 16. muslimanska brigada u selu Brgule, a Štab divizije, sanitet i ostali dijelovi Štaba u selu Javorniku (zaselak Ponedrica).

Vareš je, pored Zenice, okupatoru bio veoma važan, jer su se tu i u neposrednoj okolini nalazili rudnici gvožđa i visoke peći. Sam grad i njegovu neposrednu okolinu neprijatelj je, pošto mu je zemljište pružalo uslove za organizovanje jake odbrane, fortifikacijski solidno utvrdilo. Zato smo cijenili da će borba oko Vareša biti dosta teška. Tješila nas je činjenica da su većinu snaga činili domobrani i legija. Spoljna odbrana garnizona bila je organizovana na liniji: Pržići •— Krst (t. 1184) — Diknići — Krečani (t. 1321) — Zabrezje — Pogar, unutrašnja na periferiji varoši, a fortifikacijski najjače utvrđeni bili su položaji neposredno oko željezare.

Uoči napada, vjerovatno 19. oktobra, pošto je otkrio naš pokret preko rijeke Krivaje, neprijatelj je pojačao garnizon sa 2. i 3. bojnom 6. gorske pukovnije u kojem su već stacionirale: bojna ustaška legija (koja je tih dana pred jedinicama 27. divizije pobjegla iz Kladnja), zatim nešto ustaša i Nijemaca — svega oko 1.300—1.500 ljudi. U okolnim selima nalazilo se nešto seoske muslimanske milicije, a u Okruglici oko 300 četnika, čiji su oficiri pod parolom otvaranja drugog fronta i dočeka kralja Petra vršili masovnu mobilizaciju.

I pored toga što smo saznali za pojačanja, nije se odustalo od akcije. Odlukom za napad predviđeno je da 6. i 2. brigada napadnu garnizon, a 16. muslimanska brigada obezbijedi napad i poruši prugu i drum Breza — Vareš.

Prema izdatoj zapovijesti brigade su 21. oktobra izašle na polazne položaje, sa zadatkom: 15. majevička brigada napasće opštim pravcem: selo Pogar — Vis (k. 1279) — Vrankovci (k. 1286) — Vareš, usmjeravajući glavne snage na željezaru;²² 6. istočnobosanska brigada (bez jednog bataljona) napasće opštim pravcima: Alino korito — Krst (t. 1184) — Vareš i Pržići — željezara;²³ 16. muslimanska brigada biće na osiguranju prema Brezi i Okruglici, s tim da likvidira stanice i ošteti prugu u dolini Stavnje (od željezničkih stanica Pajtov Han do Dabravine) i zatvori pravac selo Podlugovi — Vareš.

Napad je otpočeo po predviđenom planu, u 21 čas 21. oktobra. Spoljna odbrana varoši pružila je dosta jak otpor, na položajima: Pržići — Diknići — Zabrezje, a posebno kod sela Pogara i Zabrezja (Kladanjska ustaška bojna). Bataljoni brigada su zato spoljno utvrđenje blokirali manjim snagama, a glavninom nastavili ka varoši i željezari. Izolovani domobrani u Pržićima i Diknićima, poslije kraće borbe su se predali. Kladanjske ustaše, međutim, pružali su sve do zore žilav otpor, a tek kada je zauzeta željezara, u neredu su se razbježali po šumama, odnosno prema Kladnju. Varoš je oslobođena do pola noći, a ujutru borbe su se vodile jedino oko željezare i Zabrezja. Najjači otpor neprijatelj je pružao iz utvrđenja oko željezare i njenih zdanja, očekujući najavljenju pomoć iz Sarajeva. Odlučnim napadom 6. i 15. brigade oko 8 časova i tu je slomljen otpor. Razbijeni neprijatelj pokušao je da se po grupama probije šumom prema Brezi i Visokom ali su ga u toku slijedeća dva dana pohvatale jedinice 16. muslimanske brigade.

Za vrijeme napada neprijatelj je u toku cijele noći nastojao da se probije ka Varešu oklopnim vozom i pojačanjima od Breze, ali su ga svaki put odbili bataljoni 16. muslimanske brigade.

Poslije likvidacije neprijatelja, u željezari su uništene visoke peći, elektrana i ostala postrojenja, a u dolini

²² Zbornik IV/18, dok. 167, str. 142.

²³ U toku napada čitava brigada je usmjerena na željezaru. Divizijska baterija, predviđena da podržava napad sa položaja Alino korito, zbog teško prolaznog planinskog zemljišta stigla je tek ujutro 21. oktobra, odnosno poslije oslobođenja Vareša.

rijeke Stavlja teško su oštećeni pruga, drum i sva željeznička postrojenja od Pajtova Hana do Dabravine.

Šesta gorska pukovnija bila je razbijena.²⁴ Nekoliko desetina vojnika je ubijeno i ranjeno (tačan broj nije utvrđen), a zarobljeno je prvog dana 484, a kasnije oko 70. Zaplijenjeno je: 593 puške, 19 puškomitraljeza, 6 mitraljeza, 1 protivavionski mitraljez, 11 automata, 2 laka i 1 srednji bacač, 4 protivtenkovska topa, oko pola miliona puščanih metaka i veća količina razne ratne opreme, hrane i drugog materijala. Naši gubici: 5 poginulih, 20 ranjenih i 1 nestao.²⁵

Brzom i potpunom uspjehu naših jedinica mnogo je doprinijelo iskustvo stečeno u borbama za oslobođenje Tuzle. Naime, ovdje se nije gubilo vrijeme, niti su rasipane snage oko objekata spoljne odbrane, nego se brzo i jakim snagama prodiralo ka čvornim tačkama odbrane — željezari i centru varoši. Dejstvujući tako, grad je oslobođen do pola noći, a time je spoljna odbrana ostala izolovana, pa se ubrzo predala. Isto tako, nije ponovljena greška da se snage po svanuću povlače sa objekata napada na polazne položaje, da bi ih ponovo napale noću, već je izvršen odlučan napad objema brigadama na željezaru i Zabrezje (oko 8 časova).

Vareš je toplo i srdačno dočekaio svoje oslobodiocce. Oko 150 dobrovoljaca je stupilo u naše jedinice. Zahvaljujući velikom plijenu u naoružanju, svaki bataljon do-

²⁴ Kako je prošla 6. gorska pukovnija najbolje pokazuje podatak iz »Opće bojne relacije III zbornog područja« od oktobra 1943. godine, gdje se, između ostalog, navodi:

»21. listopada jake partizanske snage, po dolasku 6. gor. pukovnije u Vareš, istu napadaju sa svih strana i razbijaju. Vareš pao u ruke partizana. 6. gor. pukovnija u potpunom rasulu. Nakon pada Vareša, 369. divizija zapovjeda, da se razbijeni djelovi 6. gor. pukovnije prikupe u Hadžićima pod zapovjedništvom bojnika Spasića Bogdana. Gubici u Varešu kako naši tako ni neprijateljski nisu mogli biti još ni do danas točno ustanovljeni.

Zbog pada Vareša uzet je na odgovornost zapovjedn'k 6. gorske pukovnije potpukovnik Sram i stavljen pod ratni sud.« Zbornik IV/18, dok. 214, str. 554.

²⁵ Zbornik IV/18, dok. 167, str. 402.

bio je minobacački vod sa 2 minobacača, mitraljeski vod sa 2—4 mitraljeza. Pored 6. istočnobosanske brigade, koja je imala protivtenkovski vod, sada su ga dobile 15. i 16. brigada (po dva topa).

POKRET PREMA ROMANIJ I OSLOBOĐENJE SOKOCA

Dok je 17. divizija vodila borbe na Ozrenu, u dolini rijeke Bosne i oko Vareša, jedinice 27. divizije razbile su na Glasincu četničke brigade²⁶ iz Srbije, oslobodile Rogaticu, Mesiće i Goražde i opkolile ustaški garnizon u Sokolcu.

Sokolac je predstavljao jedino značajno neprijateljevo uporište u istočnoj Bosni. Poslije naših pobjeda u istočnoj Bosni, ustaše iz Sokolca popalili su sva okolna srpska sela i opljačkali hranu i stoku. Iz Sokoca protjerali su sve Srbe, a mnoge pobili i poklali. Gotovo cio narod glasinčkog kraja, u strahu od ustaških zvjerstava, pobjegao je na planinu Kopito. Zato ne treba podvlačiti od kakvog bi političkog značaja bio pad Sokoca.

Likvidacijom Sokoca četnički pokret ovoga kraja pretrpio bi gotovo potpun poraz, jer bi već pokolebani i demoralisani četnici tada masovno prišli već znatno ojačanom Romanijskom odred, koji je tih dana trebalo da pre-raste u Romanijsku brigadu.

Da bi se što čvršće obezbijedila slobodna teritorija istočne Bosne, pružila pomoć 27. diviziji pri oslobađanju Sokoca, a potom omogućilo čišćenje cijelog područja Romanije i Glasinca od rasturenih grupa četnika i ustaša, trebalo je čvrsto zatvoriti pravac od Sarajeva. Zbog toga štab 3. korpusa, odmah poslije oslobođenja Vareša, orijentiše 17. udarnu diviziju prema Ozrenu (iznad Sarajeva) i Romaniji, radi likvidiranja neprijatelja na Crvenim stijenama (k. 1414) i čvrstog zatvaranja pravaca koji od Sa-

²⁶ Razbijene četničke grupe gonjene su prema Višegradu koji su u međuvremenu oslobodile jedinice 5. udarne divizije, prodirući od Rudog i Priboja.

Do ovih naših uspjeha četnički pokret na Romaniji, pored Ozrena, predstavljao je neku koliko-toliko vojničku snagu, a sad je među četnicima zavlada demoralizacija i osipanje.

rajeva vode preko Romanije.²⁷ Divizija je sa 6. i 15. brigadom krenula 22. oktobra, ostavljajući 16. muslimansku brigadu sa dva bataljona u rejonu Vareša, da ga drži i što prije izvuče zaplijenjeno naoružanje i ostali materijal u pravcu Vlasenice.

Šesta istočnobosanska brigada zanoćila je 23. oktobra u rejonu sela Okruglice, a sutradan na prostoriji sela Kalauzovića, i počela pripreme za napad.

U toku 24. i 25. oktobra 15. majevička brigada izbila je na prostoriju: Crni vrh (t. 1503) — Bijela stijena (k. 1353) — Zminja glava (k. 1347), posjedajući položaj: Crni vrh (t. 1503), Crni vrh (k. 1328) — Bijela gora (k. 1301) — Vrhovina (k. 1215) — Bijela gora (k. 1301) — Vrhovina (k. 1215) — Tovarnica (k. 1270). U toku pokreta brigada je u Kraljevoj Sutješci zarobila 20 domobrana i 4 žandarma i zaplijenila 20 pušaka i oko 2.000 puščanih metaka.

²⁷ Zbornik IV/18, dok. 132 i 146, str.

Stab 17. divizije, divizijski dijelovi i dva bataljona 16. muslimanske brigade krenuli su 24. oktobra i poslije dva dana smjestili se u selu Kalauzovićima (zaselak Vrhovine), a 29. oktobra u selu Sahbegovićima (zaselak Bijela Voda).

Vareš je 16. muslimanska brigada (sa dva bataljona) napustila 26, a -u toku 29. oktobra razmjestila se — kao divizijska rezerva — na prostorijsi sela Sahbegovići — Pediše.

Napad na Crvenu stijenu i na drum Mokro — Sokolac izvele su (noću 26/27. oktobra) 6. istočnobosanska i 15. majevička brigada. Prva je zauzela liniju: Crvene stijene — Gradac (k. 1402) — Orlova strana (t. 1507), a druga Mokro, goneći zatim neprijatelja do utvrđenih položaja spoljne odbrane Sarajeva: selo Sumbulovac — Zagvozdac (k. 1110) — selo Hreša.

I dalje opkoljeni ustaški garnizon u Sokolcu odolijevao je napadima jedinica 27. divizije. Od predviđenog napada noću 29/30. oktobra odustalo se dok ne stigne artiljerija 17. divizije. Garnizon je bio vrlo dobro utvrđen, sa dosta objekata stalnog tipa i odlično organizovanim vatretnim sistemom, a zemljište oko uporišta ravno i otkriveno, pa ga je zbog toga bilo teško i noću napadati bez težih oruđa, kojima je trebalo neutralisati bunkere.

Nijemci i ustaše pokušali su iz Sarajeva (oko 2.000 ljudi sa 20 tenkova),²⁸ uz artiljerijsku i avio-podršku da zauzmu Crvene stijene, a zatim da se spoje sa opkoljenim garnizonom u Sokolcu. Tri dana i tri noći vođene su teške borbe. Neprijatelj je uspijevao u nekoliko navrata da podiđe pod sami vrh Crvenih stijena, ali je tu u dva maha doživio pravu katastrofu. Bataljoni 6. brigade, držeći Crvene stijene i Orlovu stijenu, zaustavljali su napade dobro organizovanom vatrom, a 15. majevička brigada sa položaja južno od Kadina Sela jurišima u bok odbacivala je neprijatelja na polazne položaje.

Pretrpjevši velike gubitke, neprijatelj je odustao od daljih napada i naredio opkoljenoj posadi u Sokolcu da se sama probije u pravcu Mokrog i dalje za Sarajevo.

²⁸ Njemački 92. motorizovani puk ojačan artiljerijom (najvjerovatnije iz 369. divizije) i satnija ustaša.

Poslije trodnevnih žestokih odbrambenih borbi — uz dosta velike vlastite i osjetne gubitke neprijatelja — 30. oktobra kod jedinica 17. divizije bila je slijedeća situacija: 6. istočnobosanska brigada sa dva bataljona i dalje je držala Crvene stijene i Orlovu stijenu, čvrsto zatvarajući pravac od Sarajeva, a sa ostalim snagama u rejonu sela Lučevnik — Han Obođaš — Zelena voda, spremna da interveniše u pravcu Crvenih stijena ili Sokolca; 15. majevička brigada sa položaja kod Nezgodovine i Kadinog Sela zatvarala je pravce od Mokrog i Bijele stijene prema Starom Gradu i Šahbegovićima; 16. muslimanska brigada u rejonu sela Pediše, pripravna da sadejstvuje 27. diviziji (koja je napadala sa juga i istoka) u napadu na Sokolac — predviđenom za 21 čas. Brigada, kao sjeverna napadna kolona, imala je zadatak da napadne na utvrđeni Pohovac i dalje prodiere prema Sokolcu; brdska i protivtenkovska baterija 17. divizije, kao i protivtenkovski i minobacački vod 16. muslimanske brigade raspoređeni su u rejonu Crnog brda (k. 1026) radi artiljerijske pripreme napada na Pohovac i Sokolac.²⁹

Garnizon je branio zloglasni 1. ustaški zdruk (oko 1.000 ljudi), nešto pripadnika legije, 4—5 lakih tenkova i nešto motorizacije.

Pošto je poslije trodnevnih borbi neprijatelj odbačen od Crvenih stijena, računalo se da će opkoljeni ustaški garnizon Sokolac biti potpuno uništen. Nijedan od štabova divizije (17. i 27) nije predviđao da bi neprijatelj noću 30/31. oktobra mogao pokušati samostalan proboj prema Sarajevu. A to je obavezno trebalo da pretpostavi Štab 17. divizije, pošto Nijemci nisu uspjeli da deblokiraju garnizon. Gubeći iz vida tu mogućnost, jedinicama nisu data naređenja u pogledu budnosti i opreznosti, a ni 6. istočnobosanskoj brigadi da temeljno poruši komunikaciju Sokolac — Crvene stijene. Zbog toga propusta, uspjelo je 1. ustaškom zdruhu, sa zloglasnim bojnikom Sudarom³⁰ na čelu, da se probije, iako su postojali svi uslovi da se on uništi.

²⁹ Zbornik IV/18, dok. 167, str. 402.

³⁰ Poznat po zločinima koje je izvršio nad srpskim narodom u istočnoj Bosni. U maju 1945. godine uhvatile su ga jedinice 17. divizije na austrijskoj granici.

Proboj je, u najkraćim crtama, ovako tekao: poslije naše artiljerijske pripreme i pošto su brigade podišle Poliovcu i Sokolcu, osjetilo se da neprijatelj ne pruža otpor kakav je davao prošlih noći. Razlog se krio u tome što su ustaše glavninu snaga, sa tenkovima i motorizacijom, pod zaštitom malih odjeljenja sa starih položaja, koncentrisale na periferiji varošice — prema Podromaniji, i odmah poslije pada mraka, u toku naše artiljerijske pripreme, otpočele izvlačenje prema Crvenim stijenama. Bataljoni 6. istočnobosanske brigade, na Han Obodašu i Bijelim vodama, nisu uspjeli da napadnu motorizovanu kolonu, zbog njene iznenadne pojave i brzine kretanja, tako da se ona (udarivši samo na manje naše dijelove koji su branili Crvene stijene i Orlovu stijenu) probila u Mokro i spojila sa njemačkim snagama. Međutim, pobočnicu i pješadijsku kolonu bataljoni 6. brigade potpuno su razbili. Dok se motorizovana kolona spuštala u Mokro, bataljoni 15. majevičke brigade dočekali su začelje kolone i ubili nekoliko ustaša. Tako je, umjesto da bude uništen, neprijatelj pretrpeo samo manje gubitke (oko 100 izbačenih iz stroja, od kojih oko 50 ubijenih, a sutradan je pohvatano nešto ustaša u šumama Romanije). Zaplijenjena je čitava komora i nekoliko stotina grla sitne i krupne stoke, opljačkane od srpskih porodica sa Glasinca. Stoka je seljacima vraćena.

Oslobođenjem Sokolca i izbijanjem 17. divizije na liniju: selo Gorovići — selo Jelovci — selo Mokro — Bijela stijena — Vučja Luka, a 27. divizije preko Jahorine, i oslobođenjem Trnova, Sarajevo se našlo u poluokruženju.

Poslije ovih borbi gotovo cijela istočna Bosna bila je oslobođena. Jedinice 3. korpusa ozbiljno su ugrožavale dobar dio dolina rijeke Drine, Bosne i Save. Centri političkog i kulturnog života nalazili su se u Vlasenici i Tuzli. Tu su radili Oblasni komitet Partije, Štab 3. korpusa i Oblasni NOO (u organizovanju). Narodna vlast i vojne komande bile su formirane širom Posavine, Trebave, Semberije, Majevice, Birča, Glasinca, Romanije i Jahorine. Uspostavljena je i veza sa Srbijom, jer je 5. krajiška divizija, poslije oslobođenja Višegrada, prodirala prema planinama Tari i Zlatiboru i oslobodila Vardište, Kremnu i Čajetinu.³¹

³¹ Zbornik IV/19, dok. 99 i 100, str. 326—341.

Zahvaljujući tako velikoj slobodnoj teritoriji, bez teškoća se saobraćalo motornim vozilima i zapregama od Bosanskog Samca preko Gračanice, Tuzle, Vlasenice, Rogatice, Goražda i Foče — i obratno. Na toj relaciji vojska i narod snabdijevali su se hranom iz Posavine i Semberije.

U novembru 1943. godine 17. divizija imala je 2.669 boraca, a od naoružanja: 1.885 pušaka, 125 puškomitraljeza, 72 automata, 18 mitraljeza, 14 minobacača, 4 protivtenkovska topa od 37 mm, 2 brdska topa od 75 mm, 2 protivtenkovske puške, 976 ručnih bombi, 310 revolvera, 604 topovske granate, 453 mine za bacač, 247.000 puščanih i mitraljeskih metaka, 3 poljske telefonske centrale, 17 poljskih telefona, 26 km poljskog kabla, 110 jahaćih i 419 tovarnih konja.³²

Pošto se divizija nalazila nadomak Sarajeva, želja svih boraca i starješina bila je da se grad oslobodi. Prijedlog je upućen Štabu 3. korpusa, koji je već razmatrao takvu mogućnost, pa su činjene i izvjesne pripreme. Međutim, od napada se ipak odustalo, na sugestiju Vrhovnog štaba, koji je nazirao izvjesne znake većih ofanzivnih akcija okupatora na istočnu Bosnu.

ODBRAMBENE BORBE NA ROMANIJI I OZRENU KOD SARAJEVA

Kad se neprijatelj 2. novembra povukao na spoljne položaje odbrane Sarajeva, 17. diviziji je naredeno da zatvori pravce koji od Sarajeva vode ka oslobođenoj teritoriji istočne Bosne. Radi izvršenja zadatka, 17. divizija je pristupila izvjesnom pregrupisanju svojih snaga: 6. istočnobosansku brigadu smijenila je 15. majevička brigada i sa položaja: Bijela stijena — Gradac (k. 1270) — Crvena stijena — Jelovci trebalo je da čvrsto zatvori komunikacije Sarajevo — Sokolac i da u rejonu Pale — Stambolčić poruši i onespособi željezničku prugu i drum. Jedinice 16. muslimanske brigade zaposjele su položaje na: Ozrenu (t. 1452) — Mrkovu (k. 1382) — koti 1191 — Crnom vrhu

³² *Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA* (u daljem tekstu: AVII), reg. br. 22-2, k. 407.

(k. 1328), sa zadatkom da onemoguće neprijatelja da preko Kalauzovića, Starog Grada i Šahbegovića izmane vriše naše položaje na Crvenim stijenama. U divizijsku rezervu određena je 6. istočnobosanska brigada i odmah poslije smještavanja upućena je u rejon Rakove Noge. Pošto su se u tom rejonu pojavile izvjesne četničke grupe, brigadi je naređeno da ih razbije i protjera. Četnici su se bez borbe razbježali, nekoliko ih se predalo, a zarobljena im je i bolnica u selu Nišićima.³³

Nijemci i ustaše u nekoliko navrata pokušali su 8. i 9. novembra da zauzmu Crvene stijene, napadajući ih frontalno i obilaskom preko Kadina Sela, ali su svaki put odbijeni uz velike gubitke (oko 70 ubijenih i 80 ranjenih). Pod pritiskom 15. i 16. brigade neprijatelj je 10. novembra odstupio sa položaja: Kadino Selo — Velika strana — Bijela stijena — Crni vrh, na spoljne položaje odbrane Sarajeva — prema Glogu (t. 1405) i selu Hreša. Gubici 17. divizije u toku ovih borbi bili su: 18 poginulih i 26 ranjenih boraca.

Pretrpjevši velike gubitke, neprijatelj je uvidio da se položaji na Crvenim stijenama i Orlovoj stijeni, zbog vrlo pogodnih topografskih karakteristika i upornosti naših jedinica, ne mogu lako zauzeti, pa je odlučio da težište napada prenese na desno krilo rasporeda 17. divizije, i to tako što će preko Ozrena i Šahbegovića prodrijeti na Glasinac, čime bi izmane vrisao naše utvrđene položaje na Romaniji, istovremeno oslobodio komunikaciju Sarajevo — Rogatica — Višegrad.

Pošto su uočene namjere neprijatelja, donijeta je odluka da se 11. novembra izvrši izvjesno rokiranje 15. i 16. brigade ulijevo, a 6. brigada (bez jednog bataljona, koji je ostao u rezervi divizije) da posjedne položaj na desnom krilu divizijskog rasporeda: Visovica — Ozren, da bi spriječila nastupanje neprijatelja grebenom Ozrena (prema Šahbegovićima), uništavala četničke bande i izviđala prema Sarajevu i Srednjem, a ako neprijatelj napadne 16. muslimansku brigadu, da dejstvuje bočno u pravcu Vučje Luke i Gloga.

³³ *Zbornih IV/19*, dok. 59, str. 215; knj. 20, dok. 48 i 77, str. 160 i 234.

Snage 16. muslimanske brigade razmjestile su se na prostoriji sela: Bijela stijena — Vrana — Bukovrat — Kalauzovići, sa odsjekom odbrane lijevo: Borovrat (k. 1183) — Vrhovine (k. 1292) — selo Ajdanović (k. 1156), a desno: Vrana — Mrkov (k. 1382) —• Ozrenska paljika (k. 1353) i isturenim dijelovima na k. 1130 — k. 1292 —• Crnom vrhu (t. 1503) — Mrkovu.

Na položajima Gradac (k. 1270) —• Kadino Selo — Crvena stijena, Orlova stijena i dalje je ostala 15. majevička brigada — sa istim zadatkom.³⁴

Divizijska brdska baterija zbog hladnoće i zato što nije mogla smjestiti konje, pa i zbog ograničenog broja granata, povučena je sa vatrenih položaja Dobre vode (k. 1354) i smještena u selu Baltići. Stab divizije i divizijski dijelovi prešli su iz Baltića u Bijele vode. Divizijska bol-

³⁴ Zbornik IV/19, dok. 59, str. 215.

nica razmjestila se u selu Šahbegovićima. Istoga dana svi teški ranjenici transportovani su preko Sokolca i Vlase-nice za korpusnu bolnicu u Šehoviće.

Na ovim položajima jedinice 17. divizije nisu sve do 19. novembra vodile borbe, izuzev manjih izviđačkih čarki. Neprijatelj je povremeno sa Gloga tukao artiljerijom prostoriju 16. muslimanske brigade i položaje na Crnom vrhu.

Radi likvidiranja ustaške grupe Avdana Hasiea u rejonu Olova, formirana je 12. novembra udarna grupa od 1. bataljona 6. brigade i jednog bataljona Romanijskog odreda, pod komandom komandanta Odreda Mitra Minića. Noću 14/15. novembra udarna grupa napala je Olovo i oslobodila ga bez jačeg otpora, jer su se ustaše povukli. Iste noći nastavljeno je traganje za Avdanovom grupom i ona je u rejonu Ponjerke, poslije kraće ali oštre borbe, razbijena i protjerana u pravcu Vareša. Zarobljeno je 13, ubijeno 19 i ranjeno 30 ustaša, a zaplijenjeno je 17 pušaka i nešto sanitetskog materijala. Goneći ustaše prema Varešu, udarna grupa je dva dana čistila teren od četnika na prostoriji Nišići —• Okruglica — Ravne.

Njemačke snage jačine do jednog puka (iz 369. pješadijske divizije), uz pomoć ustaša i domobrana, a uz jaku podršku artiljerije i avijacije, napale su 19. novembra u nekoliko kolona položaje 6. i 16. brigade. Ali, uprkos šestodnevnim napadima, neprijatelj nije uspio da se preko Ozrena probije za Glasinac i tako izmane vriše Crvene stijene. Sve ono što je uspio da zauzme tokom dana, gubio je u noćnim protivnapadima bataljona 6. i 16. brigade. U dva maha pošlo mu je za rukom da ovlada rejonom Kalauzovića, ali je tokom noći sa položaja Girske brdo (k. 1085) — Krš (k. 1232) — Debeli trn (k. 1048) vraćen na polazne položaje.

Kako su ti protivnapadi bili izvođeni i kakvo su sadejstvo, upornost, inicijativu i snalažljivost pokazale brigade najbolje ilustruje dopis komandanta 6. brigade Štabu 16. muslimanske brigade od 20. novembra 1943, u kojem se, između ostalog, kaže: »...Neprijatelj (Nijemci, »čerkezi«, ustaše i domobrani), u jačini 700—800 vojnika vršio je danas napad na našem sektoru... ali smo ga večeras pred mrak oštrim protivnapadom uspjeli da zaustavimo, a potom smo izvršili gonjenje, koje je još u toku.

Sada se neprijatelj pod borbom povlači i nalazi se kod Jeke — Visoviee, gdje pruža otpor, ali će brzo i odatle da odstupi.

Mi smo izdali naređenje našim jedinicama da neprekidno gone neprijatelja i da mu ne dozvole da noćas konsoliduje položaje, jer bi u tom slučaju sigurno sutra produžio napade i naši današnji protivnapadi i žrtve bili bi uzaludni.

Ako mi noćas hitno i odlučno ne odbacimo¹ neprijatelja nazad, on će konsolidovati položaje. Zbog toga raspalite, a mi smo na svom sektoru sve preduzeli... „³⁵

Uvidjevši da su mu dalji napadi na tom sektoru uzaludni, jer je imao oko 78 ubijenih i 81 ranjenog, među kojima i nekoliko oficira, neprijatelj je prešao u odbranu. I 17. divizija je imala osjetne gubitke —• 17 poginulih i 50 ranjenih boraca.

U ovim odbrambenim i u napadnim borbama za Tuzlu i Vareš, u brigadama 17. divizije bilo je divnih primjera heroizma među borcima i rukovodiocima. Zahvaljujući tome neprijatelj nije uspio da slomi našu odbranu i da se probije prema Glasincu. Pored starih i prekalje-

³⁵ AVII, reg. br. 10/2, k. 981.

nih brigada, istakla se i novoformirana 16. muslimanska brigada. U izvještaju te brigade Štabu divizije o borbama na Ozrenu, između ostalog, navodi se:

»U ovim borbama, svojom borbenošću i junaštvom, istakli su se mnogi drugovi, a među njima naročito drug Fahrudin Mahmutbegović, borac IV. bataljona, Stupio je u NOV 4. X 1943, poslije pada Tuzle... Kada je oko 1000 Nijemaca napalo položaje IV. bataljona na Vrani 8. XI 1943... on je sa svojom četom bio u protivna padu. Da bi podigao moral svojim borcima, on je puško-mitraljezom pucao iz stojećeg stava iz neposredne blizine. Metak iz mitraljeza ranio ga je sa boka, tako da mu je odvalio donju vilicu i prekinuo jezik. Iz borbe je neprevijen iznio svoj puško-mitraljez i sa svojom četom došao u takvom stanju u brigadno previjalište na Ozrenu, izgubivši mnogo krvi. Kako nije mogao da govori, tražio je od doktora pismeno da mu pruži ogledalo da se pogleda. Rana je bila tako strašna, da doktor nije imao hrabrosti da mu da ogledalo. Kada mu je kazao da će mu se hrana dostavljati kroz nos i da će mu se poslije rata, vilica moći namjestiti, on je napisao da je zadovoljan. Ni jednim gestom nije pokazao da mu je teško... Pošto njegovu ishranu ljekari nijesu mogli regulisati, poslije nekoliko dana drug Mahmutbegović je umro...«³⁶

U jednomjesečnim upornim odbrambenim borbama borci, rukovodioci i štabovi 17. divizije stekli su veliko iskustvo. Dotada (ako se izuzme Tuzla — ali i tu u vrlo ograničenim razmjerama i za kratko vrijeme) 17. divizija je redovno dejstvovala iznenadnim napadima, a zatim se brzo povlačila, ne dopuštajući neprijatelju da se pribere i iskoristi svoju brojnu i tehničku nadmoćnost, a zatim bi ga ponovo napadala — tamo i tada kad se on nije nadao.

Upornu odbranu nametali su slijedeći razlozi: odbrana slobodne teritorije i njeno organizovano sređivanje, kao baze za ostvarenje namjera Vrhovnog štaba da se sa nje razviju ofanzivna dejstva prema Srbiji i da bi se u istočnoj Bosni razbili četnici i ustaše.

Tokom uporne odbrane borci i starješine pokazali su u punoj mjeri snalažljivost i brzo prilagođavanje vrlo teškim i komplikovanim borbenim situacijama. Starješine od voda do brigade umješno su kombinovali uporna i, naročito noću, elastična i aktivna dejstva na teško prohodnom planinskom zemljištu. Može se slobodno reći da su

³⁶ AVII, reg. br. 10/2, k. 981.

brigade 17. divizije u odbrambenim dejstvima bile među najboljim jedinicama NOV.

Na položajima Ozrena i Romanije 17. divizija je ostala i poslije 25. novembra — djelimično sve do 4. decembra: 6. istočnobosanska brigada na desnom krilu divizije na prostoriji sela: Visovica, Srednje, Vilić, sa isturenim položajima na Kozu (k. 1257) i Kozjači (k. 1219); 16. muslimanska brigada u centru divizijskog rasporeda na prostorijsi sela: Kalauzovići — Kostreša — Vrana, sa isturenim položajima na liniji: Sljeme (t. 1372) — Bludna ravan (k. 1191) — Crni vrh (t. 1503) — Okapak (k. 1353) — Kadino Selo (k. 936); 15. majevička brigada na lijevom krilu divizijskog rasporeda, na prostorijsi sela: Mokro — Jelovci — Romanija, sa isturenim položajima Crni vrh (k. 1161) i Gradac (k. 1145), sa zadatkom da fortifikacijski uredi položaje na Crvenim stijenama i Orlovoj stijeni; divizijska baterija — pridata 16. muslimanskoj brigadi — na položaju u rejonu sela Kalauzovića; divizijska bolnica, sa jednim bataljonom 6. istočnobosanske brigade, u selu Sahbegovićima, a Stab divizije sa pratećom i tehničkom četom, kulturnom ekipom i komorom u selu Bijela Voda.³⁷

Pošto neprijatelj poslije neuspjeha nije preduzimao ozbiljnije akcije, 17. divizija je na isturenim položajima prema Sarajevu ostavila manje snage, a glavninu orijentisala na čišćenje teritorije Zvijezde, Romanije i Glasinaca od četničkih i ustaških bandi. Naročito je trebalo dotući ostatke razbijenog Romanijskog četničkog odreda. Njegovom raspadanju zbog pretrpljenog vojničkog poraza doprinio je i naš intenzivan politički rad. Narod ovog dvogodišnjeg slabijeg angažovanja naših snaga, uveliko je potpao pod uticaj četničke i ustaške propagande. Sada, poslije razbijanja četnika i likvidacije ustaških garnizona u Sokolcu, Olovu i Varešu, a naročito zbog uspješne jednomjesečne odbrane prema Sarajevu, narod se opet okrenuo ka NOP-u. Tih dana u Romanijski odred stalno su pristizali dobrovoljci, pa je ubrzo narastao na 600 boraca, predstavljajući solidnu vojnu jedinicu iz koje je ubrzo izrasla Romanijska brigada.

³⁷ *AVII*, reg. br. 10/2, k. 981.

I pored neprestanih borbi, našlo se i ponešto vremena za intenzivan vojno-politički rad u jedinicama. To je bilo moguće jer je divizija bila prikupljena, pa su Štab divizije i Divizijski komitet mogli doći do punog izražaja. Ne manje značajno je i to da se čitav život divizije odvijao u znaku njenih velikih pobjeda.

Radeći tako, 17. divizija umnogome je stvorila nove vojno-političke kadrove, na mjesto drugova koje je poslala u novoformiranu 27. diviziju.

Pored niza sastanaka i konferencija sa brigadama, bataljonima i četama, održani su i: partijsko-političko savjetovanje u 6. istočnobosanskoj brigadi; komandno-štabni i partijski sastanak sa Štabom i partijskom organizacijom 16. muslimanske brigade i njenim štabovima bataljona; sastanak političkih komesara 6, 15. i 16. brigade sa komesarom divizije o pitanjima političko-partijskog rada u jedinicama i narodu; sastanak Štaba divizije sa intendancijama i njihovim zamjenicima o pitanju organizacije snabdijevanja i ishrane jedinica; sastanak Štaba divizije sa obavještajnim oficirima brigada, radi bolje organizacije obavještajne i izviđačke službe; tri niža partijska kursa pri štabovima brigada, kroz koje su prošla 72 četa i vodna rukovodioca, kao i jedan niži sanitetski kurs pri Štabu divizije (za četne bolničare).

Najmanje uspjeha i rezultata u ovom periodu divizija je imala u političko-kulturnom radu na terenu, jer je njena glavnina bila vezana za položaje (prema Sarajevu), pa su manje ustaške i četničke grupe imale mogućnosti da relativno lako vršljaju po neposjednutim selima. No, i pored iznijetih teškoća, u većini sela održane su konferencije sa narodom i formirani narodnooslobodilački odbori.

Štab divizije radio je dobro, zahvaljujući stručnosti, besprijekornom zalaganju i inicijativi njegovog načelnika. Poznavajući dobro utvrđivanje i zaprečavanje, a uporno i nesebično prenoseći znanje na potčinjene, diprinio je u velikoj mjeri,³⁸ uz zalaganje boraca i rukovodilaca, uspješnoj jednomjesečnoj odbrani 17. divizije.

³⁸ Potpukovnik Vukašin Subotić bio je u bivšoj jugoslovenskoj vojsci inženjerijski kapetan.

Zbog nerazvijenosti štabnih službi nisu se mogli sistematski i stručno pratiti obavještajni i izviđački podaci, pa se uvijek manje-više kasnilo u otkrivanju namjera neprijatelja.

Iako je artiljerije bilo malo, ona je efikasno korišćena i u diviziji i u brigadama, jer je imala dovoljno stručnog kadra, a ograničena količina municije nametala je vrlo racionalnu upotrebu.

Za uspješan rad divizijske i brigadnih intendantura velika zasluga pripadala je kapetanu Doku Ivanoviću, koji se sav predao osposobljavanju intendantskog kadra, a kada je premješten u Štab 3. korpusa, uspješno ga je zamjenio kapetan Nenad Radošević.

Veza Štaba divizije sa Štabom 3. korpusa održavana je: radiom, telefonom (od poljske telefonske centrale iz Šahbegovića preko stalne linije Sokolac — Vlasenica) i kuririma (automobilom ili motociklom). Između divizije i brigada veza se uglavnom odvijala pomoću kurira. Zahvaljujući tome da je prilikom oslobođenja Tuzle i Vareša bila zaplijenjena veća količina telefonskog kabla, poljskih centrala i telefona, na položajima prema Sarajevu organizovana je telefonska veza od divizije do brigada, a u brigadama sa pojedinim bataljonima. Inače, redovna veza brigada — bataljon — četa pretežno je održavana kuririma. Pri Štabu divizije bila je četa za vezu sa radio-odjeljenjem, telefonskim i kurirskim vodom; štabovi brigada imali su vod za vezu i telefonsko i kurirsko odjeljenje, bataljoni kurirsko odjeljenje, a komande četa 2—3 kurira. Komandir divizijske čete za vezu i komandiri vodova za vezu pri štabovima brigada bili su istovremeno, iako se tako nisu zvali, načelnici za vezu.

Poslije velikih pobjeda 17. divizije u ljeto i jesen 1943. godine, stvorene su mogućnosti da se sanitetska služba divizije organizuje u duhu naređenja i statuta Vrhovnog štaba. Pošto se divizija sve više udaljavala od bolničkih baza na Majevici, ukazala se potreba da se formira divizijska bolnica. To je učinjeno u drugoj polovini oktobra kada je iz oslobođenih varoši istočne Bosne došao znatan broj Ijekara. U tim varošima, naročito u Tuzli i Varešu, zaplijenjene su veće količine sanitetskog materijala, kojim su snabdjevene sve jedinice divizije. Korpusne re-

zerve čuvale su dva korpusna sanitetska skladišta u Šekovićima i Trnovi. Do početka decembarske ofanzive neprijatelja na istočnu Bosnu, divizija je imala: referenta saniteta — ljekara (kapetan dr Roza Papo), u divizijskoj bolnici dva ljekara (upravnik dr Ivo Lev) i u hirurškoj ekipi hirurga (dr Kajtner), a u svakoj brigadi po jednog ljekara. Referenti saniteta u bataljonima većinom su bile iskusne partizanke prošle kroz dobro organizovani sanitetski kurs pri divizijskoj bolnici. Pri brigadnim ambulantama stalno su održavani kursevi za četne bolničarke. Redovno su dostavljani sanitetski izvještaji od brigade preko divizije do korpusa. U brigadnim ambulantama i divizijskoj bolnici vodili su se protokoli ranjenika i bolesnika, a jedno vrijeme ispunjavali i ranjenički kartoni. Pošto su brigade često bile dosta udaljene od divizije, u brigadnim ambulantama stalno se liječio veliki broj teških ranjenika i bolesnika. Po brigadama i bataljonima postojale su higijenske ekipe, koje su sistematski vršile depedikulaciju, dezinfekciju i dezinsekciju. Hirurška ekipa divizije uspje-

šno je obavljala veliki broj teških zahvata, naročito za vrijeme odbrambenih borbi pred Sarajevom. Tada je ponekad imala znatan priliv teških ranjenika, pa su operacije vršene i noću pri oskudnom osvjetljenju. Manje hirurške intervencije obavljane su, povremeno, i u brigadnim ambulancama.

ZIMSKA OFANZIVA

(decembar 1943 — januar 1944)

Poslije kapitulacije Italije i razoružanja njenih 15 divizija, NOV je naoružala desetine hiljada novih boraca. Formirane su desetine novih brigada i divizija koje su dobile zaplijenjeno lako i teško oružje pa i motorizaciju. Krajem decembra 1943. godine bili su oslobođeni veliki dijelovi Makedonije, južne Srbije, Sandžaka, Crne Gore, Hrvatskog zagorja, Slovenije, Slavonije, gotovo čitava Dalmacija, Lika, Kordun, Banija, Bosanska krajina, Hercegovina i cijela istočna Bosna. Da bi ispunili prazninu nastalu kapitulacijom italijanskih trupa, Nijemci u Jugoslaviju dovlače novih 11 divizija,⁸⁹ te tako raspolazu sa oko 22 divizije, a računaju i na ustaše i četnike, nedićevce, rupnikovce, baliste, belogardejce, Bugare, domobrane i ljotićevce. Sa tolikim snagama Nijemci su planirali da u toku zime 1943/1944. godine izvedu nekoliko operacija u Sandžaku, Bosni i Hrvatskoj. Cilj im je bio da u tim krajevima razbiju naše snage, osujete prenošenje težišta dejstva NOV u Srbiju, obezbijede osnovne komunikacije koje izvode iz doline Save do jadranske obale. S obzirom na situaciju u Sredozemlju, Nijemci su očekivali u proleće saveznički desant na dalmatinsku obalu, pa su i zato željeli da raščiste prostor između Save i Jadranskog mora, da bi do proljeća utvrdili i organizovali odbranu obalnog pojasa i obezbijedili njegovo zaleđe. Izvođenje ove operacije njemačka Vrhovna komanda za Jugoistok povjerila je Štabu 2. oklopne armije (5. SS, 15. brdski i 69. rezervni korpus, ustaške i četničke snage). Planom dejstva uglavnom je predviđeno da se u prvoj fazi ofanzive (u decem-

⁸⁹ *Ratni napori Jugoslavije od 1941—1945. godine*, izdanje VII, str. 18.

bru) brzim prodorima duž komunikacija likvidiraju naše snage u međuriječju: Lim — Drina — Bosna i Una — Kupa, a i na srednjodalmatinskom otočju — do u visini planine Dinare. U slijedećoj fazi (januar — februar) težište ofanzive bi se prenijelo na međuriječje Bosna — Sava — Una i područje Velebit — Dinara.⁴⁰ Obje faze ofanzive mi nazivamo 6. neprijateljskom ofanzivom.

Prozrevši namjere neprijatelja, Vrhovni štab pravovremeno je naredio da naše krupne formacije ne budu na okupu, niti da prihvataju teške frontalne borbe, a još manje da dopuste neprijatelju da ih sabije na uske prostore. Takođe je naredeno da se neprijatelj napada na komunikacijama i uporištima, brzim, energičnim i kratkim udarima.

Ofanzivu protiv Sandžaka i istočne Bosne 2. oklopna armija je povjerila 5. SS brdskom armijskom korpusu⁴¹ (1. brdska i 7. SS divizija »Princ Eugen«, dijelovi 369. legionarske i 187. rezervne divizije, dijelovi 92. i 901. motorizovanog i 1. lovačkog rezervnog puka, dijelovi 24. bugarske divizije, 1. ustaški zdrug i četničke snage sa teritorije Sandžaka i istočne Bosne). Ofanziva je počela pod nazivom »Kugelblic«, a zatim je prerasla u slijedeću — »Šnešturm«. Bile su to dvije odvojene operacije ali međusobno povezane (druga je posljedica neuspjeha prve), tako da se mogu smatrati kao dvije etape jedne ofanzive.

Plan 5. SS brdskog korpusa u prvoj etapi bio je da (dijelovima 369. i 187. divizije i dijelovima 92. lovačkog i 901. motorizovanog puka, te 1. ustaškim zdrugom) brzim prodorima iz rejona Sarajeva, Tuzle i Zvornika zaposjedne zaprečnu liniju: Sarajevo — Sokolac — Han Pijesak — Vlasenica — Srebrenica —• Drina. Zatim da, nastupajući iz Sandžaka sa 1. brdskom, a iz Hercegovine sa 7. SS divizijom »Princ Eugen«, potisne i nabaci naše snage na zaprečnu liniju, a potom ih u drinsko-višegradskoj izbočini opkoli, razbije i uništi.

⁴⁰ AVII, reg. br. 1/2», k. 70-9.

⁴¹ U našoj historiografiji ove operacije vode se pod imenom Limsko-drinska i Krivajska operacija.

Zbornik IV/20, dok. 180, objašnjenje 17; *Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945*, VII 1964, str. 618.

U drugoj etapi htjelo se, čvrstim posjedanjem garnizona u dolini Bosne (od Sarajeva do Doboja) i brzim prodorima dolinama Krivaje i Spreče, nabaciti naše preostale razbijene snage na rijeku Bosnu i tu ih uništiti.

Naše snage koje su se našle na području njemačke ofanzive bile su: 2. i 5. divizija u dolinama Uvea i Lima; 27. divizija na prostoriji: Trnovo — Miljevina — Goražde — Prača; 17. divizija na Romaniji i Ozrenu (kraj Sarajeva); 19. birčanska brigada i Srebrenički odred u rejonu Srebrenica — Vlasenica; 18. hrvatska brigada i Ozrenski odred na Ozrenu (kod Doboja); Tuzlanski odred prema Tuzli; Birčanski odred u rejonu Šekovića, a 16. vojvođanska divizija na Trebavi i Majevici.

Naši korpusni i divizijski štabovi nisu otkrili pripreme neprijatelja, tako da je on uspio da nas u samom početku iznenadi, postigne uspjeh i nanese nam osjetne gubitke.

Trećeg decembra krenuo je 5. SS brdski korpus sa linije Tuzla — Zvornik, prodirući u tri kolone. Desno-krilna borbeno grupa »Bricner« (ojačana 2. bataljonom 130. puka) prodirala je od Tuzle preko Živinica i Stupara, a 4. decembra, ne naišavši na jači otpor, ušla u Kladanj gdje se spojila sa ustaškom legijom Avdana Hasića, a 7. decembra stigla je u Olovo. Borbeno grupa »Šulcer« (2. bataljon 482. i 2. bataljon 133. puka sa nekoliko tenkova) iz rejona sela Caparda preko Paprače i Šekovića prodirala je prema Vlasenici i, uz jači otpor Birčanske brigade, uspjela da do 6. decembra izbije u rejon Šekovića. Lijevo-krilna kolona (901. parcir-grenadirski puk) iz rejona Zvornika nastupala je dolinama Drine i Jadra i, uz neznatan otpor bataljona Birčanske brigade, do 6. decembra izbila na liniju Milići —• Srebrenica.⁴²

Dijelovi 369. divizije — iz rejona Vogošća, Sarajeva i Pala — zorom 6. decembra krenuli su ka Glasincu i, uz jak otpor Romanijskog odreda i dijelova 27. divizije, zauzeli naše utvrđene položaje na Ozrenu i Romaniji, a potom izbili na liniju: Širijevići — Stari Grad — Naromanija, da bi 9. decembra ušli u Sokolac.⁴³

⁴² Zbornik IV/20, dok. 77 i 202, str. 234 i 704.

⁴³ Isto, dok. 223, str. 764.

Dijelovi 7. SS divizije »Princ Eugen«, nastupajući iz sjeverne Hercegovine, nisu naišli na otpor, pošto se sa linije Trnovo — Goražde povukla 2. krajiška brigada 27. divizije, pa su 6. decembra izbili prednjim dijelovima na liniju: Trnovo — Zagor — Jabuka — Ustikolina.⁴⁴

U dolini rijeke Lima njemačka 1. brdska divizija, pošto je pred zoru 4. decembra iznenadila dijelove 2. proleterske divizije u Prijepolju i nanijela im osjetne gubitke, produžila je nastupanje preko Pljevalja i Priboja ka Višegradu i Rogatici. Odbacivši 2. proletersku diviziju južno od rijeke Čehotine, bez jačeg otpora izbila je 7. decembra prednjim dijelovima na liniju: Čajniče — Ustibar — Priboj.

Dijelovi 24. bugarske divizije posjeli su desnu obalu Drine — od Rogačice do Brusničkog potoka.⁴⁵

Stab 3. korpusa, čim je uočio jaču aktivnost neprijatelja iz rejonu Tuzle u pravcu Birča i Kladnja, pomjerio je 27. diviziju na Romaniju, a od Vrhovnog štaba zatražio da 17. diviziju orijentiše prema Birču i dolini Spreče radi ponovnog oslobođenja Tuzle. Kada je neprijatelj otpočeo 3. decembra da prodiru od Tuzle, Caparda i Zvornika prema Kladnju i Vlasenici, Stab 3. korpusa je naredio 18. hrvatskoj brigadi da zatvori pravac prema Kladnju, a 19. birčansku brigadu, Birčanski i Tuzlanski odred upućuje da zatvore pravce od Zvornika i Caparda. Istoga dana naređeno je Štabu 17. divizije da 15. majevičku brigadu sa hirurškom ekipom odmah uputi preko Olova i Kladnja za Zivinice, sa zadatkom da onemogući neprijatelju dalje prodiranje prema Kladnju i Sekovićima. Brigadi je naređeno da odmah uspostavi vezu sa 18. hrvatskom i 19. birčanskom brigadom koje su pretpotčinjene Štabu 17. divizije radi zajedničke akcije i sadejstva. Sa brigadom je pošao i načelnik Štaba divizije potpukovnik Vukašin Subotić, radi objedinjavanja komande nad sve tri brigade.

Brigada je pošla zorom 4. decembra i sutradan oko 7.30 časova sa tri bataljona napala Kladanj, ne znajući da su se Nijemci u toku noći probili od Tuzle i spojili sa Kladanjskom ustaškom legijom. Borba je — sa manjim pre-

⁴⁴ Isto, dok. 195 i 199, str. 697 i 701.

⁴⁵ Zbornik 1/16, dok. 86; IV/20, dok. 181.

kidima — vođena tokom čitavog dana, ali nije bila oštra. Čim se uvidjelo da grad brane jače njemačke snage, naše jedinice, koje su prodrle u njega, postepeno su se izvukle. Grad je držan u blokadi čitav dan. Zahvaljujući iznenađenju, neprijatelju su nanijeti gubici od preko 60 poginulih i ranjenih. Naši gubici: 4 poginula i 5 ranjenih.

Načelnik Štaba divizije uspio je u toku dana da uspostavi vezu sa potčinjenim jedinicama i sazna njihov raspored, koji je u zoru 6. decembra bio slijedeći: 15. majevička brigada sa Kladanjskim odredom držala je blokadu Kladnja; 18. hrvatska brigada u selima: Džebar, Gladojevići, Matijevići, sa zadatkom da dejstvuje u pravcu Sekovića i Stupara; 19. birčanska brigada sa prostorije Sekovići — Brainci vodila je borbu sa neprijateljem koji je nastupao od Paprače; Tuzlanski odred se nalazio na prostoriji Javor — Mekote.

Pošto je 4. decembra neprijatelj od pravca Caparda i Zvornika izbio do Paprače i Nove Kasabe, Stab 3. korpusa u 16.00 časova radiogramom iz Vlasenice naredio je Štabu 17. divizije da uputi ubrzanim maršem 6. istočno-bosansku brigadu preko Vlasenice ka Šekovićima. Brigada je sa divizijskom brdskom baterijom u toku noći 4/5. decembra krenula iz rejonu: Ozren, Vrana, Vrhovine pravcem Kalauzovići — Šahbegovići i oko 12 časova stigla u Sokolac. Tu se Stab divizije (sa prištapskim dijelovima) priključio brigadnoj koloni i nastavio ubrzani marš preko Han Pijeska za Vlasenicu, u koju je stigao 6. decembra u 4.30 — poslije 36 časova neprekidnog marša (sa svega 3 časa odmora). Brigadnu kolonu, na maršu od Sokolca do sela Mrkalja, naizmjenično su bombardovala i mitraljirala dva njemačka aviona (poginula su dva i dva lakše ranjena borca, a ubijeno je 13 tovarnih konja) i tako joj usporavala pokret.⁴⁶

Tek pristigla brigada zatekla je kritičnu situaciju oko Vlasenice. Neprijatelj je od Nove Kasabe tenkovima nastupao uz neznatan otpor jednog bataljona Birčanske brigade, a jača kolona sa nešto tenkova prodirala je preko Borogova i Šekovića, zadržavana od dijelova 18. hrvatske i 19. birčanske brigade. Oko Kladnja vodila je borbe 15.

²⁵ *Zbornik* IV/18, dok. 167, str. 402.

majevička brigada, protiv neprijatelja koji je pokušavao da sadejstvuje snagama u prodoru ka Vlasenici.

Poslije kratkog predaha 6. istočnobosanska brigada oko 12 časova u dvije kolone krenula je prema Šekovićima. Desna kolona (2. i 4. bataljon), pod komandom zamjenika komandanta brigade majora Sava Trikića, uputila se preko Cikota, a lijeva (1. i 3. bataljon, ojačani divizijskom brdskom baterijom) cestom za Šekoviće. Pred mrak prethodnica lijeve kolone (1. četa 1. bataljona) naišla je, na mostu preko rijeke Drinjače, na isturene dijelove neprijatelja. U pitanju su bili minuti — ko će prije zaposjesti dominantne položaje na Gradini. Iako izmoreni od prethodnog marša, borci iz prethodnice bili su brži. Svi pokušaji Nijemaca da ovladaju Gradinom ostali su bez uspjeha. Protivtenkowska baterija brigade branila je prilaze mostu na Drinjači, a divizijska brdska baterija tukla je kolone u pokretu od Šekovića prema selu Jakovicama. Istovremeno, dok se prethodnica hrabro borila za Gradinu, ostale dvije čete 1. bataljona izbile su na Betanj i Bunarić

i odbacile prednje dijelove neprijatelja u dolinu Drinjače, potpuno ovladavši tim položajem.

Šesnaesta muslimanska brigada, koja je svoje položaje predala 17. majevičkoj brigadi, u popodnevним časovima 5. decembra uputila se na prenočište u rejonu sela Sahbegovići — Pediše. Zorom 6. decembra, prema ranijem naređenju, prihvatila je divizijsku bolnicu i preko Sokolca i Han pijeska požurila u Vlasenicu. Na drugom kilometru od Sokolca (prema Kramu) brigadnu kolonu napala su dva mala aviona (»rode«) i mitraljeskom vatrom ranila 2 borca, a 1 borca i li konja ubila.

Zbog novonastale situacije u rejonu Vlasenice, brigada je zorom 7. decembra od Krama i Han Pijeska orijentisana, preko južnih padina Javora, ka Kladnju i Olovu i u toku dana razmjestila se na prostorijsi sela: Žeravice — Slivne — Petrovići.

Od 2. do 8. decembra 27. divizija povlačila se bez borbi južno od Jahorine ka Romaniji i Glasincu.

U toku noći 8/9. decembra, 5. divizija, poslije povlačenja od Bistrice, Jablanice i Rudog, prikupila se na prostorijsi: Bijelo Brdo — Vardište — Višegrad s namjerom da odstupi prema zapadnoj Srbiji. Međutim, 9. decembra Vrhovni štab je naredio diviziji da se ne povlači u zapadnu Srbiju, nego preko Višegrada u istočnu Bosnu. Noću 9/10. decembra cijela 5. divizija prebacila se preko Drine i razmjestila na prostorijsi od Višegrada do Rogatice. Njena 4. brigada u toku dana vodila je žestoke borbe sa Nijemcima koji su nastupali uz jaka bočna obezbjeđenja od Priboja preko sela Strbaca ka Višegradu.⁴⁷

BORBE U ŠEKOVIĆIMA I NA BETNJU

U toku 7. i 8. decembra 17. divizija sa šestom i dijelovima 15. brigade, vodila je u rejonu Šekovića, na položajima: Bunarić — Betanj — Bačkovac, uporne borbe sa grupom »Sulcer« koja je nastojala da se po svaku cijenu spoji sa snagama koje su se od Zvornika probile i zauzele

⁴⁷ Zbornik IV/20, dok. 181; AVII, reg. br. 2/1, k. 2015,

Vlasenicu (6/7. decembra). Sedmog decembra Nijemci su uzaludno vršili jake napade naročito na Betanj. Pojačanja neprijatelju od Šekovića zakrčila su usku dolinu rijeke Drinjače oko sela Jakovice i tako bila odlična meta našoj efikasnoj divizijskoj bateriji i bacačima sa vatrenih položaja na Betnju. U toku noći bataljoni naše desne kolone iz Cikota i sa Bačkovca prebacili su se na Betanj i ojačali ovaj položaj, a na desnoj obali Drinjače ostali su dijelovi 19. birčanske brigade. Neprijatelj je 8. decembra preduzeo oštre najpade na položaje Bunarić i Betanj i uspio da odbaci 4. bataljon sa Bunarića, ali je odlučnim protivnapadom 3. bataljona zbačen u dolinu Drinjače, ostavivši na bojištu 27 mrtvih. Pred mrak je neprijateljeva jača motorizovana kolona krenula od Vlasenice prema Šekovićima, u toku noći se kod Jakovice spojila sa svojom opkoljenom grupom i izvukla se prema Vlasenici. U dvodnevnim borbama ta grupa je imala 111 mrtvih i 164 ranjena. I naši gubici, naročito 6. istočnobosanske brigade, bili su osjetni: 25 poginulih, 55 ranjenih i 13 nestalih.⁴⁸ U borbama na Betnju 15. majevička brigada učestvovala je dijelom snaga, a glavninom na komunikaciji Vlasenica — Kladanj, radi obezbjeđenja naših snaga u dolini Drinjače. Na Javorniku bila je 18. hrvatska brigada, radi osiguranja od Kladnja i Zivinica, a 16. muslimanska brigada kretala se 7. decembra od Krama i Han Pijeska ka prostorijsi sela: Žeravice — Slivne — Petrovići, sa zadatkom da zatvori pravac od Olova.

Nastupajući preko Šekovića, neprijatelj je popalio nekoliko sela i zlostavljao stanovništvo Birča, a Vlasenicu je djelimično popalio i strijeljao 15 građana.

Poslije probijanja neprijatelja od Šekovića za Vlasenicu, 17. divizija je dobila od Štaba 3. korpusa slijedeće zadatke: da se postavi prema komunikaciji Tuzla — Kladanj, likvidira Kladanj i izviđa u pravcu Tuzle i doline Spreče. Prema divizijskoj zapovijesti od 9. decembra, jedinice divizije su u toku slijedećeg dana bile raspoređene:

— 6. istočnobosanska brigada na prostorijsi sela Tupkovići — Lukavica sa zadatkom: izviđanje i obezbjeđenje

⁴⁸ Zbornik IV/20, dok. 77.

pravca Tuzla — Zvornik i uspostavljanje veze sa 16. vojvodanskom divizijom; sa jednim bataljonom i minerskom grupom ostati u Sekovićima i temeljito porušiti most na Drinjači kod Crvene stijene i minirati stijene.

— 15. majevička brigada, sa divizijskom brdskom baterijom, na prostorijsi sela: Đurđevik — Kovači — Bašigovci, sa zadatkom da čvrsto zatvori pravac Tuzla — Kladanj. Ako se neprijatelj ne bude nalazio u Živinicama, to mjesto će odmah posjesti jednim bataljonom. Glavninu brigade Štab će držati zapadno od ceste, da bi se u slučaju nepredviđene situacije brigada mogla što prije orijentisati prema Ozrenu (kod Doboja). Pod komandu Štaba brigade stavljen je i Ozrenski odred, s tim da sa njim odmah uspostavi vezu i orijentiše ga na prostorijsi Puračić — Bosansko Petrovo Selo, sa zadatkom da djelstvuje u dolini Spreče i ruši komunikacije —• most kod sela Mirićine;

— 18. hrvatska brigada na prostorijsi sela: Zukići — Kršići — Kastana, kao rezerva divizije, dobila je zadatak da obezbjeđuje divizijsku bolnicu u selima Gladojevići i Naseoci (sa jednim bataljonom) i da temeljno poruši komunikaciju na odsjeku sela Zukići — Stupari ;

— 16. muslimanska brigada, sa Kladanjskim odredom, dobila je zadatak da likvidira ustašku posadu u Kladnju (pošto su Nijemci prethodnog dana s motorizacijom otišli prema Tuzli, a dijelom pješadijskih snaga produžili za Olovo i dolinom Krivaje). Poslije zauzimanja Kladnja brigada je imala zadatak da sa najpovoljnijih položaja oko grada čvrsto zatvori pravce Olovo — Kladanj i Vlasenica — Kladanj.

Pored Ozrenskog i Kladanjskog, privremeno je pod komandu divizije stavljen i Tuzlanski odred, koji je dobio zadatak da sa prostorijsi Gračanica — Potkraj izviđa i vrši manje prepade u pravcu sela Osmaci i Caparde.

Divizijska bolnica smjestila se u selima Gladojevići i Naseoci, a Štab divizije i hirurška ekipa u selu Donja Lukavica.⁴⁹

²⁵ Zbornik IV/18, dok. 167, str. 402

U posljednja tri dana — do 9. decembra, neprijatelj je gotovo bez borbe (osim u rejonu Šekovića) uspio da zaposjedne planiranu zaprečnu liniju grupacijama iz Sarajeva, Tuzle i Nevesinja i ovlada komunikacijama Zvornik — Srebrenica — Vlasenica — Han Pijesak — Sokolac — Sarajevo, Tuzla — Kladanj — Olovo i Sarajevo — Prača — Jabuka — Goražde — Ustiprača. Time je on 10. decembra uspio da okruži naše dvije divizije (5. i 27.) i jednu brigadu u Višegradsko-drinskoj izbočini (prostorija: Sokolovići — Zepa — Rogatica). Štabovi divizija, pa i Štab 3. korpusa, ne uočavajući novonastalu situaciju, i dalje su držali snage na toj prostoriji, vodeći manje dnevne okršaje duž komunikacija Sokolac — Han Pijesak (27. divizija) i na Sjemeću (5. divizija).

Noću 7/8. decembra 27. divizija se povukla na planinu Kopito, a slijedeće noći na planinu Devetak, vodeći manje borbe protiv neprijatelja koji je nastupao od Sokolca prema Han Pijesku.

Zorom 11. decembra, preko Drine kod Starog Broda prebacila se 1. južnomoravska brigada, koja je iz Srbije dolinom Lima odstupala sa 5. divizijom, i razmjestila se u selima južno od planine Bokšanice.

Neprijatelj je 12. decembra preduzeo nastupanje od Višegrada prema Rogatici i poslije kraćeg sudara na Sjemeću sa dijelovima 4. krajiške brigade produžio za Rogaticu, a u toku 13. decembra na komunikaciji Rogatica — Sokolac povezao se sa snagama 7. SS divizije »Princ Eugen«. Jedanaestog decembra pred mrak 1. bataljon 14. puka 7. SS divizije izbio je na komunikaciju Podromanija — Rogatica i u toku 12, 13. i 14. decembra ostao na prostoriji sela: Gazivode, Kusače, Šenkovići, čvrsto držeći planinu Kopito, čekajući na njoj da 1. brdska divizija izbjije u Rogaticu. Kad se to dogodilo, SS bataljon otpočeo je 15. decembra nastupanje preko Sokolovića i Devetaka. Izbijanjem 1. brdske divizije u rejon Rogatice 27. i 5. divizija i Južnomoravska brigada nabačene su na planine Devetak i Bokšanicu.

Poslije dogovora između štabova 5. i 27. divizije 12. decembra, odlučeno je da se 5. divizija orijentiše prema

Srebrnici, a 27. divizija probije preko ceste Sokolac — Han Pijesak u pravcu planine Ozrena (sjeverno od Sarajeva). Kada se izviđanjem utvrdilo da je neprijatelj posjeo prelaze preko planine Javora i da se nalazi u Srebrenici, Stab 5. divizije odlučio je 14/15. decembra, pošto naših snaga nije bilo južno od linije Rogatica — Podromanija, da se probija prema Kalinoviku. Oko 8 časova u rejonu Sjeverskog i Sokolovića došlo je do žestoke borbe, jer su istovremeno prema sjeveru počeli prodirati 1. brdska divizija i 1. bataljon 14. SS puka. Poslije upornih borbi neprijatelj je u toku dana ovladao linijom Žepa — Sjeversko — Sokolovići. Noću 15/16. decembra, 5. divizija sa 1. južnomoravskom brigadom pod borbom se probila preko komunikacije Vlasenica — Sokolac i produžila ka planini Konjuhu i 19. decembra stigla u rejon sela Tuholja i Tareva. Sa te prostorije divizija je bez 1. južnomoravske brigade orijentisana prema dolini Krivaje. Južnomoravska brigada ostala je u rejonu Tareva i privremeno je stavljena pod komandu 17. divizije.

Noću 13/14. decembra 27. divizija se pod borbom probila preko ceste Vlasenica — Sokolac i preko Ozrena i Zvijezde 18. decembra napala i likvidirala neprijateljski garnizon u Varešu.⁵⁰

U toku 11. i 12. decembra 17. divizija (bez 16. muslimanske brigade koja je ostala na sektoru Kladnja da bi zatvorila pravce Olovo — Kladanj i Vlasenica — Kladanj) pomjerila se prema Tuzli i dolini Spreče, radi obezbjeđenja od Tuzle.

U toku 11. decembra 15. majevička brigada likvidirala je zelenokadrovsko⁵¹ uporište u Zivinicama i zatvorila

⁵⁰ Zbornik, IV/20, dok. 181, str. 588 i 619.

⁵¹ Poslije našeg napuštanja Tuzle i za vrijeme ofanzive, Nijemci i ustaše mobilisali su gotovo sve ljudstvo sposobno za oružje na sektoru Spreče u zeleni kadar. Međutim, iako se ovo stanovništvo držalo po strani od NOP-a, pa dijelom bilo i protiv njega, sa

pravac od Tuzle, odakle su Nijemci tenkovima češće ali bezuspješno napadali.

Sa prostorije sela Bašigovci i Lukavica 6. istočnobosanska brigada prebacila se noću 12/13. decembra preko ceste Zivinice — Kladanj, orijentišući se prema Ozrenu i dolini Spreče, radi čišćenja četničkih bandi na Ozrenu i dejstva protiv neprijatelja na drumu i željezničkoj pruzi Doboј — Tuzla. Brigada je sa Ozrenskim odredom u selima Poljice i Tumare razbila jednu četničku grupu, a zatim, produžujući nastupanje sa dva bataljona preko Milina Sela, napala posadu željezničke stanice Bosansko Petrovo Selo i zarobila 29 domobrana sa puškama, a sa dva bataljona preko sela: Tumare — Vasiljevci — Stupari razbila i protjerala četničke bande prema vrhu Ozrena. Tom prilikom ubijeno je 10 četnika, 12 ranjeno i 5 zarobljeno. Mi smo imali gubitke od 5 ranjenih boraca. Oko 800 četnika, uz pomoć Nijemaca, 17. decembra napali su 1. bataljon i Ozrenski odred na položajima Stupari — Tumare. Intervencijom ostalih snaga brigade, poslije kraće borbe, razbijeni četnici su se povukli prema vrhu Ozrena i Maglaju. U borbi je ubijeno 14 četnika, zarobljeno 9 i više ranjeno, a naši gubici: 1 poginuo i 4 ranjena. Poslije ove borbe brigada se razmjestila na prostoriji sela: Turija — Orahovica — D. Brijesnica, a Ozrenski odred kod Tumara i Stupara.

U toku 14. decembra 18. hrvatska brigada prebacila se preko komunikacije Zivinice — Kladanj i razmjestila u širem rejonu sela Priluka. Brigadu je prilikom pokreta (na drumu Kiseljak — Svatovac) za selo Prokosoviće na-

mobilizacijom. nije išlo lako. U zeleni kadar ušlo je kao okosnica ljudstvo iz razbijene »Domdo« pukovnije. Idejni vođ zelenog kadra bio je ustaški ideolog Nešet Topčić, profesor iz Zvornika. On je u septembru 1943. godine imao u Zvorniku grupu od oko 150 ljudi, a početkom 1944. godine oko 3.000 ljudi. Od njih je 18. januara, odlukom Ministarstva odbrane NDH, formirana ponovo pukovnija pod nazivom Bosanski planinci, sa 10 bojni. Štab pukovnije nalazio se u Tuzli, a bojne: 1. — Međaši, 2. — Zivinice, 3. — Puračić, 4. — Miričina, 5. — Srebrenik, 6. — Teočak, 7. — Zvornik, 8. — Čelić, 9. — Gračanica i 10. — Bosanski Samac. Pukovnija je privremeno, dok se ne formira posadni zdrug Tuzlanskog područja, bila potčinjena 1. lovačkom zdrugu.

palo oko 150 konjanika (Čerkeza) i nešto pješadije. Njen 1. bataljon poslije kraćeg okršaja povukao se na kose sjeverno od sela Poljica.

Štab divizije i divizijska bolnica 15. decembra prebacili su se iz sela D. Lukavice u selo D. Višća, dok je divizijska brdska baterija pridata 15. majevičkoj brigadi (na vatrenim položajima južno od Živinica) radi podrške snaga na zatvaranju pravca Tuzla — Kladanj.⁵²

Predah između perioda njemačke ofanzive od 11. do 12. decembra, pored navedenih zadataka, iskorišćen je i za sređivanje jedinica — posebno 18. hrvatske brigade, koja je došla u sastav 17. divizije — i za popularizaciju istorijskih zaključaka AVNOJ-a, u prvom redu stvaranja Nacionalnog komiteta. U Štabu divizije održan je sastanak sa štabovima 6, 15, 16. i 18. brigade, na kojem je raspravljano o uspjesima i nedostacima u posljednjim borbama, i o kadrovskoj problematici i ostalim pitanjima iz života i rada brigada. Najvažnija tačka dnevnog reda bila je kako pomoći 18. hrvatskoj brigadi (500 boraca)⁵³ da riješi pitanje komandnog i političkog kadra. Odlučeno je da joj se dodijeli još nekoliko rukovodilaca iz 6. istočnobosanske i 15. majevičke brigade. I u 15. majevičkoj brigadi održano je partijsko-političko savjetovanje.

Relativno zatišje iskorišćeno je da niži partijski kursevi (pri štabovima 6, 15. i 16. brigade) nastave rad, koji je bio prekinut zbog pokreta sa Romanije i borbi na Javoru i Birču. Sa odlukama AVNOJ-a, koje je poslao Štab 3. korpusa, upoznati su svi borci divizije i narod mjesta kroz koja je ona prolazila.

⁵² Zbornik IV/20, dok. 43, 46, 57, 77 i 110, str. 142, 153, 186, 234 i 381.

⁵³ Formirana poslije oslobođenja Tuzle, brigada je tada imala preko 500 boraca. Ali, za nešto više od mjesec dana iz nje se osulo oko 150 ljudi. Brigada nije raspolagala potrebnim brojem starijih i iskusnijih vojnih i političkih rukovodilaca, a partijska organizacija bila je malobrojna. Brigada je iz 6. ofanzive izašla sa samo oko 120 boraca. Politički razlozi u istočnoj i centralnoj Bosni, gdje se još glavnina hrvatskog stanovništva nalazila izvan NOB, a manji dio u neprijateljskom taboru, nalagali su da se brigada što prije sredi i učvrsti.

Ne uspjevši da uništi naše snage u dolini Lima i Drine, neprijatelj je 18. decembra iz rejon: Tuzla — Vlase-nica — Han Pijesak — Sokolac i Sarajevo otpočeo drugu fazu ofanzivnih operacija pod nazivom »Šnešturm«.

Pošto se djelimično već ranije okrenula prema Ozrenu i dolini Spreče, po izbijanju 5. divizije u rejon Kladnja, prema zapovijesti 3. korpusa, 17. divizija (osim 16. muslimanske brigade koja je ostala u Kladnju) orijentisana je prema Ozrenu sa zadatkom da razbije četničke bande i ofanzivno djeluje na komunikacijama Doboj — Tuzla i Doboj — Maglaj.⁵⁴ Takav zadatak je uslijedio i zato da se izbjegne jača koncentracija naših snaga oko komunikacije Kladanj — Zivinice, radi prihvatanja ranjenika 5. divizije i da bi se 17. divizija odmorila i sredila poslije teških borbi.⁵⁵

U duhu dobijene zapovijesti od 19. decembra, 17. divizija se tokom 20. decembra razmjestila: 6. istočnobosanska brigada i Ozrenski odred na prostorijsi sela: D. Rakovac — Brezici — Konopljište — Boljanić, sa zadatkom da razbije četnike na Ozrenu i aktivno djeluje na komunikacijama Doboj — Tuzla i Doboj — Maglaj; 15. majevička brigada sa divizijskom brdskom baterijom na prostorijsi sela: Bukovica — Omerova Voda — Petrovići, sa zadatkom ofanzivnog dejstva na pruge Maglaj — Zavidovići i Zavidovići — Olovo; 18. hrvatska brigada na prostorijsi Ozren manastir — selo Stupari (pod Ozrenom), sa zadatkom aktivnog dejstva u dolini Spreče — na liniji Bosansko Petrovo Selo — Puračić, s tim što će jednim

⁵⁴ Zbornik IV/20, dok. 89, str. 300.

⁵⁵ Iako je neprijatelj 19. decembra (od Han Pijeska), goneći u stopu 5. diviziju, izbio u rejon sela Žeravice, i uprkos obaveštenju od Štaba 5. divizije da neprijatelj nastupa jakim snagama, Štab 3. korpusa nije situaciju cijenio naročito ozbiljnom. To se vidi i iz njegove odluke da 5. diviziju orijentiše glavninom prema Spreči i Konjuhu, pa i iz depeše Vrhovnom štabu (20. decembra) u kojoj se, između ostalog, navodi: »Štab 5. div. nerealno gleda na situaciju. Precjenjuju snage neprijatelja. Vode kurs za prebacivanje preko Bosne. U tu svrhu koriste vaše naređenje da se orijentišu prema Krivaji... K. V.« Zbornik IV/20, dok. 106 i 180, str. 363 i 572.

bataljonom obezbjeđivati divizijsku bolnicu u selu Tuma-re; 16. muslimanska brigada do daljeg naređenja u rejonu Kladnja; Tuzlanski odred smjenjuje 15. brigadu na pravcu Živinice — Kladanj, a u slučaju jačeg napada od Tuzle ili Kladnja prebaciće se u pravcu selo Tupkovića i naslo-niti na snage 5. divizije, a Štab divizije i hirurška ekipa u selu Orahovici.

U zapovijesti je naređeno da se na određenu prostori-ju izbije u toku 21. decembra, ali je i predviđeno, ako neprijatelj bude jačim snagama napao prije pokreta, da se glavnina od njega brzo odlijepi (ostavljajući jača zaštit-nička odjeljenja) i povuče usiljenim maršem opštim prav-cem predviđenim zapoviješću.⁵⁶

Neprijatelj je u toku 20. i 22. decembra nastupao: dijelovima 7. SS divizije i 1. ustaškim zdruhom od Sara-jeva, Sokolca i Olova prema Zvijezdi i Ravan planini, a iz Han Pijeska, Vlasenice i Tuzle 1. brdskom divizijom, dije-lovima 187. rezervne divizije dolinom Krivaje, preko Ko-njuha i Ozrena (Sarajevo). Po naređenju Vrhovnog štaba 5. divizija se 20. decembra povukla iz rejona Kladnja — dolinom Krivaje — prema Ravan planini, a neprija-telju se u rejonu Kladnja suprotstavila 16. muslimanska brigada. Do mraka 21. decembra neprijatelj je jednom ko-lonom ušao u Olovo, drugom u Vlasenicu i Kladanj, a jačim izviđačkim dijelovima produžio prema grebenu Konjuha protiv dijelova 16. muslimanske brigade, koja je odstupala prema selu Repniku i selu Omazići, ka glav-nini divizije. S trećom ojačanom kolonom neprijatelj je nadirao preko Šekovića ka Stuparima i Đurđeviku i do mraka stigao do linije Bijelo Polje — Džebar. Motorizo-vanom kolonom od Tuzle, jačine do jednog bataljona sa nešto tenkova, poslije kraće, ali oštre borbe, odbacio¹ je Tuzlanski odred prema selima Bašigovcima i Đurđeviku i ovladao Živinicama.

U novonastaloj situaciji, kada još ni Štab divizije ni Štab 3. korpusa nisu potpuno nazreli namjere neprijatelja, donijeta je odluka da 17. divizija prekine ofanzivna dej-stva prema dolinama Bosne i Spreče (predviđena zapo-viješću od 19. decembra), prikupi se na prostorijski sela

²⁵ *Zbornik IV/18*, dok. 167, str. 402.

Omazići — Tumare — Brezici — Seona, i sa nje razvije što intenzivniju izviđačku i obavještajnu djelatnost, da bi se što prije otkrila namjera neprijatelja i izbjegao frontalni sudar sa njim.

Neprijatelj je 22. decembra ovladao komunikacijom: Tuzla — Živinice — Kladanj — Olovo i u popodnevnom časovima otpočeo da nastupa dolinom Krivaje i od Kladnja i Stupara preko Tuholja i Tareva ka vrhovima Konjuha. Tuzlanski odred, u duhu ranijeg naređenja, odlijepio se od neprijatelja i preko Tupkovića povukao prema Bakinom Brdu i Borogovu, a 16. muslimanska brigada pod borbom se povlačila preko Konjuha u pravcu sela Repnika i Jaruške — ka glavnini divizije.

Štab 3. korpusa u toku noći 22/23. decembra stigao je sa zaštitnim bataljonom u selo Orahovicu kod Štaba 17. divizije. Procjenom situacije, zaključeno je da neprijatelj vrlo oprezno nastupa i sistematski pretražuje sve staze i grebene Konjuha, pa očigledno namjerava da 3. korpus nabaci na rijeku Bosnu i tu ga na već pripremljenoj zaprečnoj liniji uništi, a ostacima ne dozvoli povratak u istočnu Bosnu, nego ih potisne prema centralnoj Bosni. Pošto je još ranije 27. divizija bila orijentisana ka Zvijezdi i Romaniji, a 5. divizija odstupala dolinom Krivaje (nije se tačno znalo da li će se orijentisati ka Ozrenu ili Zvijezdi, jer sa njom nije bilo radio-veze), a da bi se izbjeglo jače grupisanje snaga na uskom prostoru, donijeta je odluka da se 17. divizija podijeli u dvije manevarske grupe koje su, prema trenutnoj lokaciji i predviđenom manevru, nazvane Krivajska i Ozrenska.

Krivajska manevarska grupa (15. majevička i 16. muslimanska brigada, Štab divizije i divizijska bolnica), prikupljena na prostoriji sela Repnik — Jaruške — Seona, dobila je zadatak da se prebaci preko rijeke Krivaje i orijentiše prema Varešu, kojeg su prethodnog dana oslobodile jedinice 27. divizije. Sa grupom se kretao i Štab 3. korpusa.

Ozrenska manevarska grupa (6. istočnobosanska brigada, 1. južnomoravska brigada, 18. hrvatska brigada i Ozrenski odred) prikupila se na prostoriji sela: Brijesnica — Konopljište — manastir Ozren — Tumare — Kamenica. Pod komandom komandanta 17. divizije, grupa je

imala zadatak da manevrom preko Ozrena, ne upuštajući se u odsudnu borbu, izmanevruje neprijatelja i zabaci mu se u pozadinu. Takođe je predviđeno da se obje grupe, poslije izvršenog manevra, prikupe na prostoriji Birča, gdje su ostali Birčanska brigada, Birčanski i Tuzlanski odred.

BORBE MANEVARSKIH GRUPA

Krivajsku manevarsku grupu, pošto se u toku 23. decembra prikupila u rejonu sela Seona, prilikom prebacivanja preko Krivaje 24. decembra napala je lijevokrilna kolona 1. brdske divizije koja je preko Konjuha (M. Ribnica i Vožuća) prodirala prema Zavidovićima. U žestokoj borbi Krivajska manevarska grupa pretrpjela je osjetne gubitke, naročito Prateći bataljon Štaba korpusa i komora 15. majevičke brigade. Bataljon 15. majevičke brigade, koji se nalazio u zaštitnici, napao je komoru njemačke kolone od oko 300 tovarnih konja i gotovo je potpuno uništio.

U toku borbe pao je u ruke neprijatelja šef engleske vojne misije kapetan Vilson sa dva podoficira. On je smatrao situaciju bezizlaznom i nije imao smjelosti da pređe preko rijeke. Nenaviknut na tako teške situacije, tvrdio je i ubjeđivao pojedine naše starješine da je jedino rješenje časna predaja ili smrt. Na prijelazu preko rijeke poginuo je domobranski general Emil Redi, koji je zarobljen prilikom oslobođenja Tuzle.

Poslije prebacivanja preko Krivaje manevarska grupa zadržala se kraće vrijeme na prostoriji sela Potoka i Brda, odakle je nastavila put prema Varešu i Zvijezdi. U toku pokreta primijećene su jače njemačke snage na maršu od sela Vijaka prema selu Dubošnici i Borovačkim njivama.⁵⁷ Prema neprijatelju istureni su dijelovi 16. brigade. Uslijed opterećenosti manevarske grupe teškim ranjenicima divizijske bolnice, donijeta je odluka da se promijeni pra-

⁵⁷ To je bio 14. puk 7. SS divizije »Princ Eugen«, koji je poslije teških okršaja 23. i 24. decembra u rejonu Manjin vrh — Dubošnica dijelovima naše 5. i 27. divizije produžio nastupanje u pravcu Kaknja i Zenice.

Nijemci za sobom ostavljaju plamene tragove

vac kretanja i izbjegne frontalna borba. Preko Ravan planine i Romanovca (k. 1239) manevarska grupa se spustila u selo Džine, odakle se 28. decembra ponovo' prebacila preko rijeke Krivaje (kod Stjepin Hana) i produžila preko sela G. i D. Predražići u selo Zeljovu, gdje se zadržala radi dvodnevnog odmora, a potom je sa Štabom- divizije i Štabom 3. korpusa nastavila put preko sela Repnika i Gornje Višće i kod sela Vrnojevića prešla preko' drumu Kladanj — Zivinice. Odatle je produžila za Birač gdje se sastala sa već ranije prispjelom Ozrenskom manevarskom grupom i razmjestila radi odmora i sređivanja.

Uslovi pod kojima se Krivajska manevarska grupa probijala bili su veoma teški. Sastav grupe otežavao je u velikoj mjeri brzinu manevrovanja. Pored osjetnih gubitaka prilikom prvog prelaska preko Krivaje, zbog pustog terena, velike hladnoće i slabe odjeće i obuće, grupa je imala veliki broj promrzlih boraca, a oko 60 ranjenika i bolesnika iz divizijske bolnice potpuno su se smrznuli.

Pošto naređenje od 22. decembra nije pravovremeno stiglo do brigada, *Ozrenska manevarska grupa* je krenula prema naređenju od 21. decembra: 6. istočnobosanska bri-

gada preko sela Konopljišta i Paklenice, radi dejstva na komunikaciji Doboju —• Maglaj, a 18. hrvatska brigada i Ozrenski odred prema Gračanici i dolini Spreče. Zato su odmah preduzete mjere da se brigade što prije obavijeste o novoj situaciji i da se otpočinu prikupljati. Zatim je oko 21 čas 23. decembra održano savjetovanje štabova brigada sa komandantom 17. divizije, na kome je odlučeno da se do zore sve brigade povuku u šumarke zapadno od sela Tumare (Tumarsko brdo t. 553), odakle će 24. decembra preduzeti proboj preko Konjuha u pravcu Birča.

Prema u toku dana prikupljenim podacima saznalo se da je neprijatelj stigao do linije sela Puračić — Turija — Orahovica, pa je ocijenjeno da će nastupati s dvjema kolonama od Orahovice, preko Omerove vode u pravcu Maglaja i od Turije preko vrha Ozrena ka Doboju. Stoga je odlučeno, čim jedinice stignu na prostoriju zapadno od Tumara i na brzinu se nahrane, da zakopaju i djelimično unište teško oružje, a potom odmah krenu u jednoj koloni radi što neprimjetnijeg probijanja kroz redove neprijatelja i zabacivanja u njegovu pozadinu.

Sve tri brigade oko 6 časova 24. decembra prikupile su se na određenoj prostoriji i oko 9 časova krenule u proboj pravcem: Tumare — Brijesnica —• Orahovica. Svaka brigada isturila je po jedan bataljon kao bočno obezbjeđenje. Istoga dana u zoru neprijatelj je sa nekoliko kolona otpočeo da nastupa sa linije Orahovica — Turija ka Omerovoj vodi i od Bosanskog Petrovog Sela i Puračića preko dominantnih visova Ozrena u pravcu Doboja. Prethodnica 6. brigade, u rejonu k. 385 (južno od sela Tumara) sukobila se oko 10 časova sa prethodnicom neprijateljske kolone koja je nastupala od Turije prema Omerovoj vodi. Poslije kraće i oštre borbe neprijateljska prethodnica je odbačena pa je započela borba naše prethodnice protiv glavnine kolone. Pošto su lijevo i desno osmotrene dvije kolone u nastupanju ka Omerovoj vodi, naše snage su na brzinu povučene prema Omerovoj vodi (koristeći pošumljen teren, da bi zavarale neprijatelja), ostavljajući u zaštitnici puškomitralješka odjeljenja radi otcjepljivanja glavnine snaga. Osim toga po jedan bataljon iz svake brigade izbačen je prema selu Mičijevićima pred neprijateljsku kolonu koja je nastupala od Bosanskog Petrovog Sela

preko Lipove glave (t. 672), takođe radi uspješnijeg izvlačenja glavnine.

Poslije izbijanja pred Omerovu vodu naša kolona je krenula ulijevo (preko potoka Brijesnice i G. Brijesnice) probijajući se po gustom magli čitavom kolonom između neprijateljskih kolona u nastupanju prema selu Orahovici. Pri prelasku preko potoka Brijesnice na začelju kolone zametnula se borba sa njemačkom pobočnicom. Tom prilikom zarobljena su tri vojnika i jedan podoficir, od kojih se saznalo da se njihov bataljon kreće od sela Tumara za selo Bukovicu (susjednom kosom lijevo od nas). U jednom trenutku, zbog nebudnosti zaštitnog voda divizije, zarobljeni njemački podoficir, koristeći gustu maglu, pobjegao je niz pošumljenu kosu. Da se ne bismo otkrili, nismo pripucali, ali smo još više ubrzali već usiljeni pokret.

Prema koloni neprijatelja koja je nadirala preko Lipove glave, naši istureni bataljoni, sa linije Mičijevići — Omerova voda, vodili su zaštitničke borbe i organizovano se povlačili za glavninom.

Poslije proboja naša kolona se prikupila južno od Orahovice i nakon kratkog predaha nastavila pokret preko rijeke Turije i sela Jaruške, s namjerom da se prebaci preko ceste (selo Poljice — selo Ribnica) u rejonu D. Treštenice. Kod prelaza na rijeci Turiji ostavljen je 1. bataljon 6. istočnobosanske brigade da prihvati dio zaostalih ranjenih i iznemoglih boraca i potom krene na začelju kolone.

Oko pola noći kod sela Selomića došlo je do borbe naše prethodnice s manjom grupom Nijemaca — vezista koji su kupili telefonski kabl iza kolone. Poslije kraćeg okršaja Nijemci su razbijeni, ostavljajući veću količinu telefonskog materijala i nešto tovarnih konja. Ubijeno je 17 vojnika i oficir, a zarobljeno 13. Naši gubici: 3 ranjena.

Od zarobljenika smo saznali: da pripadaju 1. brdskoj diviziji; da su jedinice njihovog puka nastupale od Kladnja preko Konjuha i zorom iz sela Jaruške i Treštenice produžile prema Zavidovićima, dok će komanda puka krenuti u istom pravcu iz Treštenice tek poslije podne. Pošto je zaključeno, s obzirom na to da su vezisti skupljali telefonski kabl, da iza njih nema drugih jedinica (a to su

izjavili i zarobljenici), marš je nastavljen u dvije kolone. Sa 6. istočnobosanskom, dijelom komore i bolnicom krenuo je komandant 17. divizije. Ova grupa preko sela Tulo-
vića i Čitluka stigla je i razmjestila se na prostoriji sela
Repnika (zaselak Hrvati), a Južnomoravska brigada i dije-
lovi 18. hrvatske brigade sa glavninom komore preko sela
Brezja i Banovića dospjela je na prostoriju sela Željova.

Neprijatelj je 26. decembra s manjim snagama otpo-
čeo napad od Banovića i Omazića, ali su naše kolone pod
zaštitom manjih dijelova produžile 'prema Birču: lijeva
kolona (iz Repnika) preko G. Višća da bi oko 24 časa (u
rejonu sela Jelaha) prešla preko komunikacije Živinice
— Kladanj i do zore 27. decembra razmjestila se na pro-
storiji sela Naseoci i Gladojevići; desna kolona, sa pro-
storije Željova, maršujući preko sjevernih padina Konju-
ha, do mraka je stigla u selo Tarevo, gdje je zanoćila.
Zorom 27. decembra prebacila se preko komunikacije i
oko 11 časova razmjestila se na prostoriji sela Bijelo Polje
i Javor.

U rejonu Sekovića nalazili su se dijelovi 16. vojvo-
đanske divizije (koji su u toku ofanzive, pod pritiskom
neprijatelja, odstupali sa Majevice preko rijeke Spreče),
a 29/30. decembra pomjerali se prema Spreči — radi po-
novnog prelaska na Majevicu. Poslije odlaska jedinica 16.
divizije, na prostoriju Sekovići — Pobedarje upućena je
6. istočnobosanska brigada kao obezbjeđenje od rijeke
Spreče i Zvornika.

Prva južnomoravska brigada razmjestila se na pro-
storiji sela Šadići i Bjelanovići, a 18. hrvatska brigada na
prostoriji sela Bijelo Polje i Žepinići. Bataljoni brigada,
koji su ostali 24. decembra odsječeni na Ozrenu, stigli su
30. decembra u Šekoviće —• organizovano i bez velikih
gubitaka.⁵⁸

Jedinice 6. istočnobosanske, 1. južnomoravska brigada
i Ozrenski odred izišli su očuvani i bez većih gubitaka,
dok je 18. hrvatska brigada, uslijed napornih marševa i
opšteg stanja koje je vladalo u njoj, imala oko 30 ranje-
nih i promrzlih, a gotovo stotinu iznemoglih i zaostalih
boraca pali su u ruke neprijatelja. Od 23. do 27. decembra

⁵⁸ Zbornik IV/21, dok. 35, str. 107; AVII, dok. br. 3—7, k. 982.

Ozrenska manevarska grupa pretrpjela je slijedeće gubitke: 27 poginulih, 42 ranjena, 30 promrzlih i 118 nestalih; gubici neprijatelja: oko 35 mrtvih, 120 ranjenih i 14 zarobljenih (neprovjereno).

Iako je pretrpjela osjetne gubitke (155 poginulih, 167 ranjenih, 67 promrzlih i 294 nestala) 17. divizija sa svih 5 brigada izašla je iz ofanzive organski očuvana. Jedino je najveći dio teškog oružja (topova, dio bacača i mitraljeza), uslijed nedostatka tovarnih grla i municije, a radi veće pokretljivosti jedinica, bio djelimično uništen ili zakopan.⁵⁹

U toku ofanzive do osipanja je najviše dolazilo u odredima.⁶⁰ Ali, ogromna većina boraca nije se predala neprijatelju, nego se privremeno prikrila kod svojih kuća. Uzroka za to bilo je dosta. U prvom redu nesnalaženje neiskusnog komandnog kadra i masa tek pridošlog ljudstva (stari borci, neposredno pred ofanzivu, popunili su brigade 17. i 27. divizije). Osim toga, nikada prije teritorijom istočne Bosne nije prošlo toliko neprijateljskih snaga.

Zahvaljujući požrtvovanom radu i besprijekornom zalaganju ljekara i bolničkog osoblja, svi su ranjenici i bolesnici po bolnicama i ambulantom spaseni. Mnogi od sanitetskog osoblja izgubili su živote. Najteže gubitke pretrpio je divizijski sanitet: od 7 ljekara ostalo je samo 3 (divizija je ostala bez hirurga specijaliste). Poginulo je dosta nižeg sanitetskog kadra, naročito bolničara. Zbog napornih marševa tovarna grla su iznemogla, pa su ostavljana, a s njima su propale i znatne količine sanitetskog materijala. Pri kraju ofanzive u dolini Krivaje rasformirana je divizijska bolnica, a ranjenici i bolesnici raspoređeni po brigadnim ambulantom.

U ofanzivi neprijatelj je znatno izmijenio datadanju taktiku, uglavnom ispoljenu u brzom nastupanju duž komunikacija i zauzimanju većih naseljenih mjesta. Ovoga puta prilagodio se teško prolaznom planinskom zemljištu.

⁵⁹ *Zbornih* IV/23, dok. 44; *AVII*, reg. br. 3—7, k. 982.

⁶⁰ Potpuno su se raspali Kalinovački, Srebrenički i Trebavski odred, a Tuzlanski je pretrpio osjetne gubitke. Nekoliko uglednijih rodoljuba iz Tuzle, koji su se povukli prilikom njenog napuštanja i nalazili kod Odreda, poginulo je ili palo u ruke neprijatelja.

Motorizovanim i oklopnim jedinicama zaposjedao je dominantne položaje i naseljena mjesta duž komunikacija, obrazujući zaprečne linije, da bi sa njih, dobro izvježbanim jedinicama za brdsko-planinsko ratovanje, mnogobrojnim manjim i većim kolonama, sistematski pretresao predjele planina: Romanije, Zvijezde, Javora, Konjuha, Majevice, Ozrena i Trebave.

U nastupanju, kao i uvijek, Nijemci su činili strašna zvjerstva nad nezaštićenim stanovništvom istovremeno uništavajući njegovu imovinu. Tako su na Glasincu od 32 sela ostala nepopaljena svega 2; u opštini Borike od 17 ostalo ih je svega 5; u opštini Rogatica od 10 jedino 2; u pračanskoj opštini od 20 sela ostalo ih je 5; u knežinskoj opštini od 20 ostala su čitava 3 sela, a u Šekovićima popaljeno je oko 60 kuća. U muslimanskom selu Podgorju (sjeverne padine Konjuha) Nijemci su naočigled seljaka ubili 30 ljudi. B» svim selima i varošima nisu izostali pljačka i silovanja.⁶¹

I pored svih stradanja narod nas je poslije proboja dočekao sa oduševljenjem. Još jednom je uvidio da nema sile koja nas može uništiti. Time su naše pozicije u ovim krajevima istočne Bosne postale čvršće.

Pošto su ih već ranije razbile naše snage, četnici iz istočne Bosne u ovoj ofanzivi nisu učestvovali (izuzev kod Zenice i Doboja) — osim kao vodiči Nijemcima. Izvjestan dio jedinica zelenog kadra u dolini Spreče bio je aktivan, ali su ga jedinice 16. vojvođanske divizije razbile, pa se povukao i prikrrio po selima.

Za vrijeme neprijateljske ofanzive svi naši štabovi ispoljili su najveću slabost u oblasti obavještajne službe. Podaci o neprijatelju prikupljani su gotovo isključivo borbom, pa su stoga bili ograničene vrijednosti što se tiče njihovog sadržaja i vremena kada su dobiveni, a naročito u otkrivanju opšteg cilja i namjera neprijatelja. Slično je bilo i sa izjavama zarobljenika i zaplijenjenim dokumentima. U to vrijeme i kanali i veze obavještajne mreže, po privremeno okupiranim naseljenim mjestima i teritoriji, teško su mogli prikupljene podatke na vrijeme poslati. No i pored nepotpunih i nesigurnih podataka, ipak

⁶¹ Zbornik IV/23, dok. 44, str. 201 i dok. 223, str. 764.

je širom i realnijom procjenom situacije trebalo otkriti namjere neprijatelja, čim se uočilo da je njegovom ofanzivom zahvaćena velika prostorija i da su pravci nastupanja usmjereni prema jugoistočnoj Bosni.

Već 6. decembra neprijatelj je zauzeo Pljevlja i nastupao prema Čajniču i Priboju, iz Hercegovine je izbio na liniju Dobro Polje —• Foča, iz Sarajeva zauzeo liniju Naromanija — Kostreša, a iz Tuzle i Zvornika liniju Kladanj — Šekovići — Milici. Ali ni tada, kao ni 9. decembra —• kada je neprijatelj ovladao linijom Jablanica — Bijelo Brdo — Jabuka — Podgrab —• Sokolac — Han Pijesak — Vlasenica — Kladanj — naši štabovi nisu uočili namjere neprijatelja, te nisu mogli donijeti odgovarajuće odluke.⁶²

Zbog takve procjene situacije ponovo je došlo do velike koncentracije naših snaga (11 brigada i 3 odreda) na prostoriji Javornik — Konjuh — Zvijezda.⁶³ Tek kada je neprijatelj otpočeo nastupanje jakim snagama: od Tuzle prema Kladnju, od Vlasenice preko Sekovića za Zivinice, od Vlasenice prema Kladnju i od Han Pijeska prema Olovu, i 22. decembra izbio na liniju Zivinice — Džebar — Kladanj — Olovo i od Breze za Vareš, nastala je dekoncentracija naših brigada i divizija.

I pored svih naših propusta neprijatelju nije uspjelo da realizuje planiranu drugu fazu svoje ofanzive zahvaćujući natčovječanskom naporu svih naših jedinica.

Poslije ofanzive Nijemci su u štampi objavili:

»U Istočnoj Bosni po nezgodnom vremenu i nezgodnim terenskim prilikama jake komunističke grupe bandi sabijene su na uzan prostor i u teškim borbama uništene ili razbijene. Neprijatelj je izgubio više od 8000 mrtvih, 2688 zarobljenih, 24 topa, preko 100 motornih vozila, među kojima oklopnih i oklopno-blindiranih automobila, kao i veću količinu pješadijskog oružja, municije i drugog ratnog materijala.«⁶⁴

Podaci o našim gubicima su neistiniti, jer u to vrijeme toliko partizana jedva da je bilo u čitavoj istočnoj Bosni. Da su naše snage bile uništene, kako bi ubrzo mog-

⁶² Zbornik IV/20, dok. 180, str. 572.

⁶³ Zbornik IV/20, dok. 180, str. 572.

⁶⁴ Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, III dio, str. 140.

lo doći do uspješnog napada na Vlasenicu, Bosanski Samac, Srebrenicu, Bratunac, Vareš i Bijeljinu, a 16. januara 1944. godine i do napada na jako utvrđen garnizon Tuzlu? Što se tiče teškog naoružanja i motorizacije, brojke su donekle tačne, s napomenom da smo taj materijal, otet od neprijatelja, sami uništili ili ga zakopali. Realniju sliku dao je Stab 3. korpusa depešom Vrhovnom štabu (januara 1944).

SREĐIVANJE DIVIZIJE POSLIJE 6. OFANZIVE

Poslije ofanzive Stab 3. korpusa orijentisao je 5. diviziju (po naređenju Vrhovnog štaba) sa prostorije Višegrad — Goražde prema Sandžaku, a 27. diviziju ka Devetaku, Romaniji i Jahorini; 16. diviziju ostavio je i dalje na Majevici i Tebavi da dejstvuje na komunikaciju Zvornik — Tuzla — Doboj; 17. diviziju dekoncentrisao je po brigadama — na njihovu matičnu prostoriju — da bi se najlakše i najbrže popunile novim ljudstvom, tj. 15. majevučku i 18. hrvatsku brigadu, sa teškim ranjenicima divizijske bolnice, na Majevicu i u Semberiju. Sa brigadama su pošli komesar i načelnik Štaba divizije. Brigade su dobile zadatak da se poslije popune postave na komunikaciju Brčko — Tuzla, u rejonu sela Lopare i Površnica; 16. muslimanska brigada, sa Ozrenskim odredom, na prostoriju sela: Banovići — Omazići — Zivinice — Puračić, gdje će prikupljati podatke o neprijatelju u Tuzli i ofanzivno dejstvovati na pruži Tuzla — Doboj; 6. dstočnobosanska brigada — u srebrenički i bratunački kraj, da čvrsto zatvori pravac: Zvornik — Drinjača — Vlasenica, ponovo formira Srebrenički odred i organizuje narodnu vlast. Sa brigadom je otišao komandant divizije. Na taj sektor upućena je i 1. južnomoravska brigada — radi odmora i sređivanja, jer je trebalo da se vrati u Srbiju.⁶⁶

⁶⁶ Po naređenju Vrhovnog štaba 1. južnomoravska brigada pošla je krajem novembra 1943. iz Toplice preko Gruže za Šumadiju sa zadatkom da se spoji sa 1. šumadijskom brigadom radi zajedničkog odlaska za Bosnu. Do spajanja nije došlo, jer je nešto ranije 1. šumadijska brigada krenula prema Sandžaku. Sa brigadom se kretao i dio partijskog i vojnog rukovodstva Srbije (Bla-

Na svojim prostorijama brigade nisu čistile teren od ustaških i četničkih bandi, osim 16. muslimanske brigade, koja se, zbog aktivnosti ustaša i zelenog kadra na širem području Spreče (prema Sekovićima, gdje se nalazila korisna bolnica), pomjerila na prostoriju sela G. Lukovica — Gračanica — Tupkovići.

Pošto su naše jedinice bile dekoncentrisane na širokoj prostoriji, zelenokadrovci su drskim ispadima iz svojih sela uznemiravali naše jedinice i u zasjedama sačekivali patrole i kurire, a naročito transporte hrane sa Majevice za Birač (u rejonu sela Kalesije i Memići).

Papračko-sprečanski četnici za vrijeme ofanzive naročito su se »istakli« kao vodiči Nijemaca radi otkrivanja naših baza s ranjenicima i potkazivači simpatizera NOP. Tu njihovu izdajničku ulogu zabilježio je i izvještaj 3. lovačkog zdruga iz Tuzle od 5. januara 1944. godine:

»... Zaipovjednik Papračko-sprečanskog odreda četnika, Đorđić Petko doveo je i predao zdruhu 17 zarobljenih partizana, koje je zarobio u borbama sa partizanima oko. s. Paprače. Od istog se saznalo da se u Sekovićima partizani prikupljaju, te da ih ima oko 2000. .

Pošto su je svakodnevno uznemiravale manje grupe ustaša i zelenog kadra, 16. muslimanska brigada se, radi odmora i sređivanja, povu'kla glavninom na prostoriju sela Bijelo Polje — Žepinići — Javor.

Poslije 6. ofanzive otpočeo je intenzivan političko-kulturni rad po jedinicama i u narodu. Pored upoznavanja sa vojno-političkom situacijom u ovom dijelu naše zemlje, posebno se radilo na popularizaciji ciljeva i odluka AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta. Takođe su preko partijskih i vojnih sastanaka sva vojno-politička rukovodstva upoznata s najnovijim direktivama vrhovnog komandanta

goje Nešković, Milka Minić i dr.). Brigada se iz Šumadije preko zapadne Srbije prebacila 11. decembra preko rijeke Drine u istočnu Bosnu i u rejonu Žepe povezala sa jedinicama 5. divizije. Krajem januara 1944. godine 1. južnomoravska. brigada upućena je u Sandžak, gdje se spojila sa 1. šumadijskom brigadom. Od ove dvije brigade 10. februara 1944. godine formirana je 3. srpska brigada i ušla u sastav 2. proleterske divizije.

⁶⁷ Zbornik IV/21, dok. 220.

druga Tita, odnosom prema saveznicima, s tim da ih prenesu preko konferencija, zborova i sastanaka borcima i narodu.

U sve tri brigade formirani su niži partijski kursevi u koje je uključeno oko 35 slušalaca.

Kod 6. istočnobosanske i 15. majevičke brigade izašao je i drugi broj brigadnog lista, a kod 16. muslimanske prvi broj. Divizijski list, koji je bio pokrenut ranije i materijal pripremljen, nije mogao izaći zbog nedostatka tehnike.

Kulturno-umjetnička ekipa dala je nekoliko uspjelih priredbi za narod i vojsku (Živinice, Šekovdci, Vlasenica, Srebrenica, Bratunac, Milići, Teočak, Bijeljina i dr.).

DRUGI NAPAD NA TUZLU

(16—20. januara 1944)

Poslije istočne Bosne neprijatelj je nastavio ofanzivna dejstva na teritoriji centralne i zapadne Bosne,⁶⁸ te su zato, u duhu direktive Vrhovnog štaba, sve naše jedinice, trenutno neobuhvaćene neprijateljskom ofanzivom, prešle odmah u ofanzivu. Zato je Štab 3. korpusa donio 9. januara odluku da sa 16. i 17. divizijom i partizanskim odredima likvidira garnizon Tuzlu i okolna uporišta u dolini Spreče.⁶⁹ Smatralo se da je pad Tuzle neophodan i zato jer je neprijatelj iz ovog grada jako otežavao snabdjevanje iz Posavine i Semberije naših snaga u Birču i na Romaniji. To je siromašno područje u toku ofanzive i dobrim dijelom popaljeno i potpuno opljačkano, pa je tu trebalo, pored vojske, prehraniti i narod.

⁶⁸ Smatrajući da su u decembarskim operacijama u Sandžaku, istočnoj Bosni, Dalmaciji i u srednjem dijelu Hrvatske postigli planirane ciljeve, a u vezi sa opštim planom zimskih dejstava 1943/1944. godine, Nijemci su odlučili da ofanzivu prenesu u centralnu i zapadnu Bosnu, a zaitim preko Drine u sjevernu Dalmaciju. Time su htjeli razbiti, djelimično uništiti i potisnuti 1. proleterski, 5. i 8. udarni korpus iz te pretežno planinske oblasti koja je gotovo dvije godine imala operativno-strategijsku ulogu u dejstvima NOV na glavne komunikacije u dolinama Save, Bosne, Vrbasa, Une i ka srednjem Jadranu. *Zbornik* IV/21, dok. 47, prim. 3 i 4.

²⁵

Zbornik IV/18, dok. 167, str. 402.

Sa operativno-taktičkog gledišta slobodna Tuzla bi za nas predstavljala čvor za čvrsto držanje pretežnog dijela istočne Bosne, a solidan oslonac za koncentraciju naših jačih snaga za pohod prema Srbiji, što je postalo vrlo aktuelno.

Štab 17. divizije otpočeo je 9. januara pomjeranje jedinica prema Tuzli: 6. istočnobosans'ka i 1. južnomoravska brigada prebačene su iz srebreničkog kraja preko D. Birča i rijeke Spreče u rejon sela Lukavice, Bašigovaca i Živinica. U pokretu brigade su čistile od četnika rejon Paprače i Borogova, a idući preko Rakinog Brda, Tupkovića i Bašigovaca razbile su zeleni kadar i protjerale ga preko rijeke Spreče u pravcu Tuzle. Nešto sjevernije, na prostoriju Zloseto — Gračanica — Tupković, pomjerila se 14. januara 16. muslimanska brigada sa Ozrenskim odredom. Za napad na Tuzlu 15. majevička brigada stavljena je pod komandu Štaba 16. divizije i pomjerena sa Majevica ka G. Tuzli i Simin Hanu. Po odluci Štaba 3. korpusa brigada je dobila kao istočna kolona manje-više samostalan pravac napada: Lopare — Površnice — G. Tuzla — Simin Han — Tuzla. Pod komandu komandanta sjeverne kolone (komandanta 16. divizije pukovnika D. Lekića) trebalo je da potpadne tek pred sam napad na G. Tuzlu (na liniji Brđani — Rasovac — Cerovi). Sa brigadom se kretao i komesar 3. korpusa (Vlado Popović). Rasovac je predviđen za komandno mjesto komande sjeverne kolone.

Prema naređenju Štaba 3. korpusa od 9. januara 19. birčanska brigada i Romanijski odred zaduženi su da oslobode Kladanj i potom se do 14. januara postave na prostoriju sela: Živinice — Đurđevak — G. Višća, s time da Romanijski odred uputi jednu četu u Malo Polje radi izviđanja i dejstva na komunikaciju Han Pijesak — Vlasevica. Brigada je stigla 15. januara i razvila se na prostoriji sela Lukavica i Svojat i odlukom Štaba 3. korpusa potčinjena je Štabu 17. divizije (južna napadna kolona). Romanijski odred, takođe pod komandom 17. divizije, zadržao se na prostoriji sela Matijevići i Tarevo (Lupoglav) radi obezbeđenja pravca Kladanj — Živinice.⁷⁰

⁷⁰ Zbornik IV/21, dok. 47 i 64, str. 157 i 200.

Od 1. januara 1944. godine garnizone u dolini Spreče i Tuzle branio je 3. lovački zdrug (5. i 8. lovačka pukovnija). Štab 3. zdruha sa prištapskim dijelovima i 5. lovačkom pukovnijom nalazio se u Tuzli, s tim što je 2. bojna 5. lovačke pukovnije osiguravala Simin Han i G. Tuzlu. Grad Gračanicu je posjela 8. lovačka pukovnija sa jednom bojnom u selu Miričini. Prugu Gračanica — Lukavac držala je jedna domobranska bojna; jedinice zelenog kadra nalazile su se na komunikaciji Simin Han — Caparde, u dolini Spreče, na južnim prilazima Tuzle i u Zvorniku.

Neprijatelj je zapazio pokrete i jače prikupljanje naših snaga oko Tuzle, pa je zato 12. januara povukao: 8. lovačku pukovnicu sa Štabom i 3. bojnom iz Gračanice u Lukavac, 1. bojnu (bez jedne satnije) u selo Miričinu, a ostale snage pukovnije u Tuzlu. Bojeći se da ponovo ne izgubi Tuzlu i Sprečki basen, noću 13/14. januara njemačka »Kampfgrupa Švarc« (Kampfgruppe Schwartz),⁷¹ pod

⁷¹ Zbornik 1V/21, dok. 220.

komandom generala Svarcnekera (Schwartznecker), ušla je u Tuzlu i preuzela komandu odbrane grada, stavljajući 3. lovački zdrug neposredno pod svoju komandu. Radi što sigurnije odbrane grada Svarcneker je 14. januara povukao u Tuzlu i 8. lovačku pukovnicu, u Lukavac uputio ojačanu četu Nijemaca, a jednu ustašku satnicu ostavio u selu Miričini.

Spoljnu odbranu oko Tuzle na liniji: Bukinje — Dolovi — Solina — Vršani — Par Selo — Husino, branile su jedinice zelenog kadra iz Spreče i mjesne ustaše, a Simin Han i G. Tuzlu 1. bojna 5. lovačke pukovnije.

Sjeverni odsjek neposredne odbrane grada (Moluhe — Kojšino — Slani Bunar) branila je 2. i 3. bojna 5. lovačke pukovnije, a jugozapadni odsjek (Miladije — Kužići — Crveno brdo (k. 298) — Ilinčica) 8. lovačka pukovnica.

Grupa »Švarc«⁷² bila je raspoređena jednom četom u Lukavcu, dijelom snaga u Istočnom i Zapadnom logoru, a glavinom na Gradini — kao rezerva.

Položaji na spoljnim prilazima nisu bili fortifikacijski uređeni, a oni za neposrednu odbranu grada uglavnom kao i prilikom prvog našeg napada. Jedino je na južnim prilazima gradu (Ilinčica) ispred prednjih rovova postavljeno dosta gusto polje nagaznih protivpješadijskih mina.⁷³

Naš plan napada, izražen u zapovijesti Štaba 3. korpusa od 10. januara, bio je slijedeći:⁷⁴

— sa sedam brigada napasti Tuzlu, a četiri brigade i četiri odreda na obezbeđenju;

— jedinice pod komandom štaba 16. vojvođanske divizije (1. vojvođanska, 15. majevička i 18. hrvatska brigada i Tuzlanski odred),⁷⁵ kao sjeveroistočna napadna kolona, imale su zadatak da napadnu Tuzlu od Moluha

⁷² Ne znaju se pouzdano njen sastav i brojno stanje. Pošto joj je komandant bio general i da je imala četvu tenkova i nešto tanketa, kao i divizion artiljerije, pretpostavljalo se da ima 1.000—2.000 vojnika.

⁷³ *Zbornik* IV/29, dok. 64, str. 200.

⁷⁴ *Zbornik* IV/21, dok. 220.

⁷⁵ Drugog dana napada uvedena je na ovom sektoru i 5. vojvođanska brigada.

preko Kojšina, Slanog Bunara, Gradine do zaključno Istočnog logora i ovladaju sjeveroistočnim dijelom grada;

— jedinice pod komandom štaba 16. vojvođanske divizije (6. bosanska, 16. muslimanska, 19. bričanska, 1. južnomoravska brigada i Ozrenski odred), kao južna napadna kolona, napašće od Miladije i ovladati jugozapadnim dijelom grada;

— 2. i 3. vojvođanska brigada i Trebavski odred zauzimaju Gračanicu i aktivnim dejstvima na komunikaciju Doboj — Miričina obezbjeđuju napad na Tuzlu od Doboja;

— 5. vojvođanska brigada i Majevički odred sa prostorije Čelić — Mačkovac — Lopare obezbjeđivaće napad od Brčkog;

— 4. vojvođanska brigada sa prostorije Caparde — Zvornik na osiguranju od Zvornika;

— Romanijski odred će sa prostorije Lupoglav — Matijevići — Stupari zatvarati (pravac Kladanj — Zivinice).⁷⁶

Načelnik obavještajne službe 17. divizije saopštio je Štabu, ujutro 14. januara, da je jača njemačka motorizovana kolona sa tenkovima i artiljerijom, pred mrak i u toku noći 13. januara, stigla u Tuzlu sa pravca Zvornika. Vijest je odmah saopštena Štabu 3. korpusa, s napomenom — pošto je već bila izdata zapovijest Korpusa za napad — da bi možda bolje bilo izvesti demonstrativan a ne odlučan napad. Komandant korpusa se nije složio, smatrajući da to nisu ozbiljnije snage i da je neprijatelj u velikoj mjeri demoralisan i sklon brzom predaji, pa je ostalo da napad otpočne 16. januara u 20.00 časova.

U duhu korpusne zapovijesti, Stab 17. divizije izdao je 14. januara svoju zapovijest u kojoj su potčinjenim jedinicama precizirani slijedeći zadaci — u sastavu korpusnih kolona:

— *lijeva kolona*: (6. istočnobosanska brigada i Ozrenski odred) napada opštim pravcem: Zivinice — Husino — Kreka — Tuzla (Zapadni logor i zapadni dio grada);

⁷⁶ Ovaj odred, kao i južnomoravska brigada, odlukom Štaba 3. korpusa od 14. januara stavljeni su pod komandu Štaba 17. divizije i prema razvoju situacije mogli su biti upotrijebljeni i za napad na Tuzlu.

— *srednja kolona*: (19. birčanska brigada) napada pravcem: Lukavica — Sprečki Han — Par Selo — Crveno brdo — Tuzla;

— *desna kolona* (16. muslimanska brigada) napada opštini pravcem: Vukovije — Orašje — Ilinčica — Tuzla (željeznička stanica i most preko Jale), zauzimajući istočni dio grada;

— *1. južnomoravska brigada* na prostorijsi sela Dubrave, Par Selo — kao opšta rezerva i obezbjeđenje hirurgijske ekipe u Par Selu;

— • *Romanijski odred* sa prostorijsi sela Matijevići — Lupoglav (Tarevo), i jednim bataljonom kod Stupara, zatvarače pravac Kladanj — Zivinice.

Štab 17. divizije 15. januara bio je u selu Svojat, a slijedećeg dana u 20 časova u Par Selu.

Napad je izvođen prema planu Štaba 3. korpusa, ali sa izvjesnim zakašnjenjem u pogledu utvrđenog časa napada na garnizon.⁷⁷ Do njega je došlo zbog toga što se prilikom planiranja marša nije uzelo u obzir da je zemljište raskvašeno, a uz to su ustaše i zeleni kadar pružili 6. istočnobosanskoj, 19. birčanskoj i 16. muslimanskoj brigadi jači otpor no što se očekivalo — sa linije: Sprečki Han — Jeginov lug — Dubrave — Vukovije.

I sjeverna napadna kolona je zakasnila zbog angažovanja 1. vojvođanske brigade protiv Nijemaca u predjelu V. njiva (k. 760) — Dokanj, gdje je izbila u popodnevnim časovima. Brigada (osnovna udarna snaga sjeverne kolone) tek je oko 17 časova uspjela da potisne neprijatelja sa Doknja u Tuzlu. Zbog lošeg puta sporo se kretala i haubička baterija 16. divizije,⁷⁸ pa je tek oko 21 čas izašla na vatrene položaje, sa kojih je u toku noći neuspješno dejstvovala, jer su zatvarači bili duže vrijeme zakopani u zemlju, a uz to zbog hladnoće i smrznuti. Baterija je zato ispalila svega oko 20 granata.

Kako se sa protjerivanjem istaknutih neprijateljskih dijelova sjeverno i južno od Tuzle zakasnilo, napad na

⁷⁷ *Zbornih* IV/21, dok. 79 i 86, str. 245 i 281.

⁷⁸ Prema zapovijesti komandanta sjeverne kolone trebalo je da u 19 časova otvori vatru po sjevernim i južnim uporištima, neku vrsu artiljerijske pripreme. Baterija je za vrijeme 6. ofanzive bila skrivena na Majevidi.

uporišta neposredne odbrane garnizona uslijedio je tek nešto poslije pola noći 17. januara — vremenski nepovezan i bez većih rezultata.

Jedinice južne kolone, poslije razbijanja i protjerivanja neprijatelja u dolini Spreče, nastavile su napredovanje prema Crvenom brdu i Ilinčici, a desno i prema Bukinju. Do zore je 6. istočnobosanska brigada ovladala položajima: Markovište (t. 370) — Vis (k. 409) — Crveno brdo (k. 416) — Kužići, a 16. muslimanska brigada Orašjem i prvom lijinom bunkera uporišta Ilinčica. Zadržana u oštroj borbi protiv ustaša i Nijemaca u rejonu Sprečkog Hana, 19. birčanska brigada je tek u zoru stigla na Crveno brdo — koje su već bile zauzele jedinice 6. istočnobosanske brigade. Na tim položajima jedinice su ostale u toku dana, pripremajući se za odlučan napad slijedeće noći (17/18. januara).

Napad sjeverne kolone otpočeo je tek oko 23 časa nepovezanim čarkama, bez dovoljno odlučnosti i upornosti.⁷⁹

Pošto je zauzela Piskavicu, a zbog uporne odbrane neprijatelja na Kojšinu, 18. hrvatska brigada i Tuzlanski odred zadržali su se u toku 17. januara na Piskavici i prema Moluhama. Pošto nije ovladala Kojšinom i Slanim Bunarom, 1. vojvođanska brigada povukla se u zoru na liniju položaja Matanovići — Parlog.

Sjeveroistočna kolona (15. majevička brigada) nije uspjela da stigne a samim tim ni da učestvuje u napadu, niti da se poveže sa jedinicama sjeverne kolone.

U toku 17. januara jedinice obje napadne kolone ostale su na zauzetim položajima, a u 20 časova ponovo su otpočele juriš na neposrednu odbranu grada. Sjeverna kolona poslije pregrupisavanja i nekoliko jačih napada na uporišta odbrane (Kojšino, Slani Bunar, Gradina) nije uspjela da ih likvidira u toku noći, pa se u zoru (uz osjetne gubitke) povukla na polazne položaje. Veza i sadejstvo između jedinica kolone bili su loši za cijelo vrijeme na-

⁷⁹ U analizi operacija za januar 1944. godine Štab 16. divizije o ovom napadu, pored ostalog, kaže: »Dobijao se utisak da se ne radi, ne samo o organizovanom napadu na grad, nego, štaviše, ni o jednom demonstrativnom napadu«. *Zbornik* IV/21, dok. 175, str. 585.

pada, a naročito veza sa sjeveroistočnom kolonom, koja ni ove noći nije djelovala na Gradinu — najjače uporište.

Južna kolona ove noći imala je nešto više uspjeha, jer je 6. istočnobosanska brigada zauzela Kreku i prednjim dijelovima upala u zapadni dio Tuzle, dok je 16. muslimanska brigada silovitim naletom zauzela utvrđeno uporište Ilinčicu i spustila se prednjim dijelovima ka Tuzli. Dijelovi 19. birčanske brigade sišli su u dolinu Jale (prema Istočnom logoru) i zauzeli nekoliko rovova, koje su morali ubrzo napustiti zbog jake minobacačke i artiljerijske vatre sa Gradine. Nijemci su pred zoru, podržani artiljerijom sa Gradine, protivnapadom zbacili sa Ilinčice 16. muslimansku brigadu.

Jedinice 6. istočnobosanske brigade ostale su u toku dana na zauzetim položajima Kreka — Kumići i u kućama zapadnog dijela grada.

U toku 18. januara naše jedinice su čvrsto držale ranije polazne položaje, koje je neprijatelj s vremena na vrijeme obasipao jakom artiljerijskom i minobacačkom vatom, a povremeno bombardovao i mitraljirao sa po dva aviona. Noću 18/19. januara ponovo je izvršen napad objema napadnim kolonama (u istom rasporedu), ali bez naročitog uspjeha. Jedinice 6. istočnobosanske brigade i ove noći prodrle su dublje u grad, vodeći ulične borbe, ali kako je izostalo sadejstvo sjeverne i ostalih jedinica južne kolone, kao i zbog upornog držanja neprijatelja (Kojšino, Gradina i Ilinčica) u toku dana povukle su se prema Kreki i Kumićima.

Jedinice 1. lovačkog združenja otpočele su 18. januara nastupanje od Doboja i u toku dana potisle jedinice 16. divizije iz Gračanice prema Srebreniku i Mirićini, nastavljajući prodor u pravcu Tuzle.

Istog dana neprijatelj je u nekoliko navrata jakim napadima, podržanim snažnom artiljerijskom vatom, uzalud pokušavao da odbaci 6. istočnobosansku brigadu iz zapadnog dijela Tuzle i Kreke.

Poslije uvođenja 5. vojvodanske brigade u borbu (sjeverna kolona) i Romanijskog odreda (južna kolona), u 20 časova 19. januara otpočeo je četvrti napad na grad, ali i ovoga puta bez uspjeha, te su se jedinice u toku noći povukle na polazne položaje (sjeverna kolona: Piskavica

— Matkovići — Parlog, a južna kolona: Orašje — Crveno brdo — Kužići — Vis).

Neprijatelj je 20. januara, pošto je potisnuo naše obezbjeđujuće dijelove, otpočeo ubrzano nastupanje od Miričine i Zvornika prema Tuzli. U novonastaloj situaciji Stab 3. korpusa hitno je povukao južnu napadnu kolonu prema Birču. Komandant 17. divizije odmah je otpočeo sa povlačenjem jedinica, izuzev 16. muslimanske i 6. istočnobosanske brigade koje su morale ostati na položajima: Vis (k. 409) — Crveno brdo (k. 416 i 398) — Rovine (k. 473), jer je neprijatelj, uz podršku jake artiljerijske vatre, oko 9 časova, žestoko napao njene položaje južno od Ilinčice. Pošto su se na prostorijski Par Selo — Dubrave —• Vukovije nalazile sve jedinice južne napadne kolone, položaji na pomenutoj liniji nisu se mogli napustiti, nego se borba morala prihvatiti sve dok glavnina divizije, odnosno južna kopona, ne pređe preko rijeke Spreče. Otpočelo je ubrzano povlačenje. U prethodnicu su upućeni Romanijski odred i 1. južnomoravska brigada pravcem: Dubrave —• Vukovije —• Krivače — Gračanica — Sekovići, a za njom su oko 13 časova pošli divizijska bolnica i pozadinski dijelovi divizije sa 19. birčanskom brigadom kao zaštitnicom — koja je poslije prelaska korpusnih i divizijskih dijelova preko mosta na Spreči (između Jeginovog Luga i Krivače), trebalo da ostavi obezbjeđenje sve dok preko mosta ne pređe i Stab 3. korpusa. Komandant divizije ostao je sa glavninom (6. i 16. brigada i Ozrenski odred), s tim da se u najpogodnijem momentu odvoji od neprijatelja i povuče prema Birču.

Kako se na položajima Vis — Crveno brdo — Rovine čitav dan vodila uporna borba, nije se moglo većim snagama odlijepiti od neprijatelja. Čak su, sa već izvučenim jedinicama, vršeni protivnapadi, da bi se do mraka zadržali dominantni položaji. Neprijatelj je pred mrak uspio da potisne bataljone 6. istočnobosanske brigade sa Visa i Crvenog brda na kose iznad Par Sela. U toku noći povukla se 16. muslimanska brigada i prikupila u selu Dubravama, dok je 6. istočnobosanska brigada (bez jednog bataljona) sa Ozrenskim odredom zaposjela manjim snagama položaje: Rovine (k. 473) — Vršani (k. 466) —• k. 517 — Guvništa (t. 506), a glavninom (prikupljenom u selu

Dubravama) bila spremna na povlačenje za 16. muslimanskom brigadom. Jedan njen bataljon upućen je pred zoru u Jeginov Lug kao bočno obezbjeđenje prolaska brigade preko Vukovijskog polja.

Zorom 21. januara 16. muslimanska brigada sa dijelom Štaba 17. divizije krenula je iz sela Dubrava pravcem: Vukovije — Krivače — Gračanica. Istoga dana u zoru i jedna njemačko-ustaška kolona uputila se od sela Caparda za Tuzlu. Kod Prnjavora se dio te kolone odvojio i krenuo preko sela Rajinaca ka Jeginovom Lugu i Vukovijama. Manja grupa Nijemaca — naoružanih automatima — neopazeno od bataljona 6. istočnobosanske brigade — probila se kroz šumu Crna bara i postavila u zasjedu kod mosta na Spreči. Pošto je osmotrila 16. muslimansku brigadu na Vukovijskom polju, propustila je preko mosta neke naše zaostale dijelove divizijske bolnice, da bi napala čelo kolone 16. muslimanske brigade na samom mostu i tako omogućila svojim snagama (na putu prema Jeginovom Lugu) da je što uspješnije napadnu s boka.

Brigadu izmorenu u četvorodnevni borbama, porijedenu zbog osjetnih gubitaka i opterećenu velikom bolnicom pokretnih ranjenika, dočekala je ubitačna vatra. Bataljon — koji se nalazio na čelu kolone (zajedno sa komandantom divizije) — poslije kratke pometnje, silovitim naletom bombaša pregazio je neprijatelja na mostu i u njegovoj neposrednoj blizini, a odmah potom komandant divizije naredio je organizovano povlačenje preko mosta u pravcu sela Tupkovića. Bataljon 6. istočnobosanske brigade iz Jeginovog Luga brzo je intervenisao i dijelom snaga preuzeo odbranu mostobrana, a glavninom se sukobio sa neprijateljem koji je nastupao od Rajinaca prema Jeginovom Lugu.

U ovom iznenadnom kratkom okršaju poginulo je 16 boraca, među kojima i rukovodilac politodjela 16. brigade Milić Maksimović, komesar Ozrenskog odreda Sima Lukić i komandant bataljona iz 16. muslimanske brigade zvani Brana. Neposredno oko mosta ubijeno je 6 njemačkih vojnika i 1 podoficir.

U početku borbe oko mosta komandant 16. muslimanske brigade uputio je bolnicu i komoru sa jednim bataljonom kao zaštitom nizvodno prema Bašigovcima, ne zna-

jući za orijentaciju glavnine prema selu Tupkoviću. Ovaj dio se po grupama probijao cijeli dan na lijevu obalu Spreče, pri čemu je veći dio komore i bolnice pao u ruke zelenog kadra i ustaša.

Izjutra, 21. januara, neprijatelj je od Tuzle preko Par Sela i Vršana napao 6. istočnobosansku brigadu. Pošto su neprijateljske snage od Rajinaca preko Jeginovog Luga prodirale prema Vukovijama, 6. istočnobosanska brigada sa Ozrenskim odredom našla se u borbi na dva fronta. Da bi izbjegla okruženje, pod borbom se povukla preko Oštre glave (k. 526) i G. Čaklovića ka Požarnici. U toj dosta teškoj situaciji, blagodareći umješnosti njenog Štaba, koji je dobro poznao zemljište, brigada je imala samo 7 lakše ranjenih, dok je neprijatelj imao preko 30 poginulih.

U četvorodnevni borbama za Tuzlu neprijatelj je pretrpio znatne gubitke, a zaplijenjeno je: 15 automatskih oruđa, nekoliko desetina pušaka, 20.000 pušanih i mitraljeskih metaka, 3 vagona brašna, veće količine soli, 200 pari cipela i druge opreme. Naši gubici: 300 što mrtvih, što teže i lakše ranjenih.⁸⁰ Pri jurišu na uporište Ilinčicu od nagaznih mina izgubilo je jednu ili obje noge oko 20 boraca 16. muslimanske brigade.

Zahvaljujući primjernom zalaganju sanitetskog kadra (naročito referenta saniteta divizije kapetana dr Rože Papo) preko brigadnih ambulanti evakuisani su svi ranjenici, a iz hirurške ekipe teški su ranjenici, poslije obrade, transportovani za selo Šekoviće —• u korpusnu bolnicu. U hiruršku ekipu divizije postavljen je pred napad na Tuzlu ljekar sa izvjesnim hirurškim iskustvom od prije rata. Za vrijeme napada na južnom sektoru fronta sa korpusnom hirurškom ekipom, prema direktivi referenta saniteta korpusa, spojila se i hirurška ekipa divizije i — radeći na priličnom broju teških hirurških intervencija —• njeno novo i neiskusno osoblje steklo je dragocjeno iskustvo.

U to'ku četvorodневnih borbi za Tuzlu jedinice 3. korpusa nisu uspjele da izvrše postavljeni zadatak, iako su se hrabro borile, prodirući kroz bodljikavu žicu i minsko polje — uprkos snažnoj vatri branioca. Postavlja se pitanje, zašto? Razloga ima više.

²⁵ Zbornik IV/18, dok. 167, str. 402.

Izvršujući direktivu da se pomogne našim snagama u centralnoj i zapadnoj Bosni, gdje je punom žestinom nastavljena 6. neprijateljska ofanziva, Štab 3. korpusa je, zbog nerealnog razmatranja opšte situacije, izabrao Tuzlu kao cilj napada, što je u datoj situaciji prelazilo njegove mogućnosti poslije 6. ofanzive na njegovoj teritoriji.

Prikupljanje snaga i pripremanje napada na Tuzlu vršeni su relativno dugo (od 9. do 16. januara), pa je to neprijatelj otkrio i 13/14. januara doveo jače snage u Tuzlu, te je iznenađenje, kao pozitivan faktor u datoj situaciji odnosa snaga za ostvarenje tako zamašno postavljene cilja, sasvim izostalo.

Nije se uvidjelo da bi se i demonstrativnim napadom vezivale znatne neprijateljske snage u Tuzli i oko nje i tako izvršila direktiva Vrhovnog štaba, uz daleko manje žrtve. To nije uočeno ni u toku napada, kada su izgledi na uspjeh očigledno dovedeni u pitanje.

Poslije drugog napada trebalo je otpočeti povlačenje nagomilanih dijelova južne kolone prema Birču i nipošto ne uvoditi u borbu Romanijski odred ni 1. južnomoravsku brigadu.

Kada je 20. januara neprijatelj uspio da deblokira Tuzlu, dio snaga južne napadne kolone doveden je u vrlo tešku situaciju i tek tada je naređeno povlačenje koje se moralo vršiti na brzinu i pod jakim pritiskom neprijatelja.⁸¹ U toku 20. i 21. januara, južno i jugoistočno od Tuzle, Nijemci su, znajući u kakvoj smo situaciji, žestoko napadali, nastojeći da nam onemoguće izvlačenje i najašu na »leđa«.

Vojnički neuspjeh napada došao je kao posljedica nesinhronizovanog napada južne i sjeverne kolone, kao i unutar kolona. To je bila pojava za cijelo vrijeme borbe. I upravo zbog toga pojedinačni uspjesi brigada nisu mogli odlučiti o sudbini neprijateljskog garnizona. Nije bilo dovoljno teškog oružja, koje bi moglo da likvidira utvrđene tačke na Kojšinu, Gradini i Ilinčici i da osujećuje česte protivnapade neprijatelja uz veliku podršku artiljerijske i minobacačke vatre. Baterija 16. divizije (2 haubice sa 470 granata), zbog slabe pokretljivosti i nepreciznog ga-

⁸¹ *Zbornik* IV/23, dok. 44, str. 212.

danja, nije mogla da izvrši postavljene zadatke. Procjena »da borbenost neprijatelja nije na visini, da mu je moral slab i da postoji mogućnost predavanja većih dijelova«, nije bila realna. Naprotiv, borbenost i moral bili su mu na visini, a o predaji ni najmanjih dijelova nije bilo ni govora. Utvrđenja ne samo da nisu bila oštećena poslije našeg napuštanja Tuzle, nego su u velikoj mjeri ojačana.

ORIJENTACIJA DIVIZIJE PREMA SEMBERIJI I POSAVINI

Poslije napada na Tuzlu sve jedinice 17. divizije (osim jednog bataljona 6. istočnobosanske brigade — koji je ostao u rejonu Paprača — Podborogovo), odlukom Štaba 3. korpusa, upućene su na Majevicu i Posavinu, gdje je trebalo da se što prije popune, odmore i srede (a poslije da se vrate na prostoriju: Kladanj — Vlasenica — Srebrenica) i organizuju prikupljanje i transportovanje hrane za Birač i Romaniju kojima je prijetila glad. U naročito teškom položaju u pogledu ishrane nalazila se bolnica u Sekovićima.

Zadatak 6. istočnobosanske brigade nije bio¹, u stvari, da se prebaci na Majevicu, ali je ona na to rješenje bila primorana, ne mogavši da se povuče prema Birču. Brigada je od sela Požarnice preko Busije stigla 23. januara na prostoriju sela Priboja i Trnjaka na kojoj je, po odluci komandanta Glavnog štaba Vojvodine i komesara 3. korpusa, primila kao popunu 300 boraca iz Srema, a u Bogutovom Selu prihvatila od komande Majevičkog vojnog područja kolonu sa hranom za Šekoviće (75 tovarnih grla). Noću 27/28. januara prešla je preko ceste Caparde — Tuzla (u rejonu sela Kalesije) a u toku dana preko sela Vukovija i Rakina Brda stigla u Sekoviće. Brigada je po naređenju Štaba 3. korpusa upućena u selo Papraču sa zadatkom da likvidira četničke bande koje su se ponovo u tom kraju prikupile, organizovale i počele da napadaju naše manje dijelove i ubijaju kurire.

Kako su, zbog našeg odsustva u bratunačkom i srebreničkom kraju, ustaše i četnici počeli da dižu glavu, a pronosile su se i glasine o skorom upadu četnika iz Srbije pod komandom majora Dangića (ranije komandant čet-

nika u istočnoj Bosni), 6. istočnobosanska brigada je upućena na sektor Bratunac — Srebrenica, sa zadatkom da razbije ustaške i četničke grupe, a istovremeno izviđa, kontroliše i obezbijedi sektor Bratunac — Skelane od eventualnog upada četnika s desne obale Drine. Pored tog zadatka trebalo je da prikupi, popuni i organizaciono učvrsti Srebenički odred i formira u pojedinim selima narodnooslobodilačke odbore (NOO), a u Bratuncu i Srebrenici i komande mjesta. Prema informacijama dobijenim od naših simpatizera, na tom terenu, kod seoske muslimanske milicije, ustaških i četničkih simpatizera nalazilo se oko 500—600 pušaka i nešto puškomitraljeza. To oružje moralo se oduzeti i njime naoružati novomobilisano ljudstvo. Brigada je, takođe, trebalo da prikuplja hranu i preko NOO i komandi mjesta pošalje korpusnoj bolnici u Sekovićima i jedinicama i narodu na Glasincu.

Poslije napada na Tuzlu, 15. maja, brigada povukla se preko Gornje Tuzle i Lopara i razmjestila na prostorijsi sela: Pušilovac — Tutnjevaca — Zabrđe, sa zadatkom da u sadejstvu sa Majevičkim odredom, koji se nalazio na prostorijsi Vukosavci — Bogutovo Selo, zatvori pravce od Koraja i Lopara za Bijeljino. Do 27. januara brigadom se mirno popunjavala i sređivala — sve do pojave jače njemačke motorizovane kolone koja je od Čelića preko Koraja nastupala prema Bijeljini i u toku dana prodrla do sela Tutnjevca. Žestok pritisak brigade primorao je neprijatelja da se pred mrak povuče u Koraj. Slijedeća akcija (30/31. januara) bio je napad dva bataljona brigade i dva bataljona Majevičkog odreda na Koraj, koji nije uspio jer je neprijatelju u toku borbe stiglo pojačanje od Čelića (oko 20 kamiona punih pješadije i nešto tenkova). U zoru neprijatelj je počeo prodor prema Bijeljini i, uprkos stalnim napadima brigade i Odreda duž komunikacije, do mraka (uz teške gubitke) ušao je u selo Tutnjevaca i tu zanoćio. Slijedećeg dana produžio je nastupanje i do mraka, pod tenkovskom zaštitom, prednjim dijelovima stigao u Bijeljino. Zbog nedostatka municije brigada je prestala da ga prati.⁸²

⁸² *Zbornik* IV/21, dok. 155, str. 508, knj. 22, dok. 10 i 147, str. 64 i 538; *AVII*, reg. br. 1-1/3, k. 993.

Poslije borbi brigada se razmjestila na prostorijsi sela: Koraj — Tutnjevaca — Zabrđe, sa koje je sa Štabom divizije — poslije prihvata transporta hrane za Sekoviće — noću 4/5. februara prešla preko ceste Caparde — Tuzla (kod sela Kalesije) i preko sela Vukovića i Rakina Brda stigla 6. februara u Sekoviće. Otud je u dva navrata, po naređenju Štaba 3. korpusa, obezbjeđivala transporte hrane sa Majevice. Pošto je oba puta došlo do izvjesnog osipanja novomobilisanog ljudstva sa Majevice i iz Semberije, upućena je na Birač i prema Drini — radi organizacionog sređivanja i vojno-političkog učvršćenja novomobilisanog ljudstva.

Šesnaesta muslimanska brigada sa Štabom 17. divizije i dijelom ranjenika korpusne bolnice stigla je 24. januara na prostorijsi sela Sniježnice i Teočaka, a Stab divizije u Bogutovo Selo. Odatle je brigada trebalo da izviđa ceste Zvornik — Bijeljina i Zvornik — Lopare, s tim da ovu drugu čvrsto zatvori. Posle odlaska 6. istočnobosanske brigade iz rejonu sela Priboja i Trnjaka, 16. muslimanska brigada preuzela je izviđanje u pravcu Tobuta — radi obezbjeđenja od četničkih grupa iz planinskih sela Majevice, te radi eventualnog sadejstva snagama 15. majevičke brigade i Majevičkog odreda u zatvaranju pravca Lopare — Bijeljina i Koraj — Bijeljina.

Neuspjeh napada na Tuzlu imao je vidnog odraza na borbenu sposobnost 16. muslimanske brigade: izgubila je oko 110 ljudi, među kojima i veliki broj vojnih i političkih rukovodilaca, a i komoru, te za kraće vrijeme nije bila sposobna za teže zadatke. Zato su preduzete potrebne organizacijske, mobilizacijske i kadrovske mjere da što prije stane u red sa ostalim brigadama divizije. U rejonu sela Trnova brigada je od 3. vojvođanske brigade dobila izvještaj broj boraca Muslimana koji su se nalazili u toj brigadi. Osim toga, radi dalje što uspješnije popune, odmora i sređivanja, 16. muslimanska brigada se, sa komandantom divizije, prebacila 3. februara preko Majevice i uputila prema Srebreniku i Posavini.

Od Tuzle je 18. hrvatska brigada odstupila preko Majevice, zadržavši se izvjesno vrijeme na prostorijsi sela Spionica — Hrgovi — Bjela, da bi se poslije 1. februara pomjerila dijelom snaga prema Semberiji (na prostorijsi

sela Zabrdā). Cim je 16. muslimanska stigla u Gradačac, brigada je krenula prema Posavini na prostoriju Modrice i B. Samca — radi što brže popune i organizacionog sređivanja i učvršćenja (pošto je u tom kraju dosta hrvatskih sela) i tu je ostala sve do izlaska iz sastava 17. divizije.⁸³

Čitav februar i do druge polovine marta 17. divizija se nalazila na dva odvojena sektora: prvi — Birač — Srebrenica (6. istočnobosanska i djelimično 15. majevička brigada), drugi — u Posavini i na Majevidici (16. muslimanska i 18. hrvatska brigada). Pored odmora, popune i sređivanja, jedinice su na tim prostorijama imale zadatak da likvidiraju ustaške, četničke i zelenokadrovske bande, koje su za vrijeme njemačke ofanzive i zbog našeg privremenog odsustva ponovo živnule. Isto tako trebalo je ponovo formirati razbijene ili rasturene partizanske odrede (Trebavski i Srebrenički) i pomoći im (Posavski) oko organizacije i učvršćenja organa vlasti.

Šesta istočnobosanska, ojačana jednim bataljonom 19. birčanske brigade i Birčanskim odredom, zorom 5. februara preduzela je čišćenje Paprače, Podborogova i Snagova od četničkih grupa. Akcija nije u potpunosti uspjela, jer su je četnici otkrili i na vrijeme se povukli u Zvornik kod ustaša i zelenog kadra. Kako je došlo do pojačanog aktiviranja muslimanske legije i ustaša na Ludmeru i Osatu, brigada je upućena na tu prostoriju i 12. februara izbila u sela Sušnjari, Miločevići, Musi. Potočari, Srebrenica. Prvo je uslijedio napad na Bratunac jednim bataljonom, ali bez uspjeha, jer su oko 100 ustaša i legionara iz kuća pružili snažan otpor. Bataljon se povukao na liniju Budak — Zagoni. Ne znajući za upad naših jedinica u selo Potočare i Srebrenicu, ustaše i legionari pokušali su pred mrak proboj iz Bratunca u Srebrenicu, pa je u rejonu sela Budaka došlo do borbe sa iznenađenim 3. i 4. bataljonom, koji su ipak, poslije kratkog okršaja, natjerali neprijatelja da se povuče u Bratunac, a u toku noći prema selima Fakovići i Skelani. Gubici 3. i 4. bataljona bili su: 7 poginulih

⁸³ Brigada je 10. marta 1944. ušla u sastav novoformirane 38. divizije. *Zbornik* IV/23, dok. 44, 45, 110, 115 i 125, str. 198, 219, 418, 429 i 466.

i 5 ranjenih, a neprijatelja: 5 mrtvih, 5 ranjenih i 3 zarobljena legionara, a zaplijenjeno je 10 pušaka.⁸⁴

Brigada se 13. februara prebacila na prostoriju sela: Bratunac — Suha — Hranči — Glogova radi čišćenja planine Glogova, jer su dobiveni podaci da se na nju sklonio dio mještanske legije sa oružjem. Slijedeća 4 dana glavnina brigade čistila je Glogovu i tom prilikom razoružala 47 legionara.

Oko 18 časova 14. februara 60 ustaša i oko 120 legionara napali su Bratunac (od pravca Fakovića i Srebrenice), u kojem se nalazio 1. bataljon brigade. Vješto manevrišući u povlačenju prema selu Suhoj i odlučnim protivnapadom bataljon je uspio da razbije neprijatelja i odbaci ga ka selu Fakoviću. Tom prilikom je ubijeno: 3 ustaše, 7 ranjeno i 1 zarobljen, a zaplijenjeno: 1 mitraljez sa 550 metaka i laki bacač sa sandukom mina. Bataljon je imao 1 poginulog i 2 lakše ranjena druga.

Sa Ludmera 6. istočnobosanska brigada je 17. februara krenula u dvije kolone prema Osatu do linije sela Fakovići — Poznanovići — Osmače, radi uništenja ustaških i legionarskih grupa i organizovanja prikupljanja i transporta hrane za Sekoviće i Romaniju. Kolone su na predviđenu liniju izbile 17. februara, bez borbe, jer se neprijatelj blagovremeno povlači prema selu Skelama. Uz put je desna kolona zarobila i razoružala u Srebrenici 4 mještanska legionara. Na Osatu brigada nije imala borbi — osim manjih čarki sa grupama ustaša koje su vršile ispad od pravca sela Skelana. U tom periodu ubijena su 3, ranjeno 6 i zarobljeno 9 ustaša i legionara, a zaplijenjeno 11 pušaka. Sopstveni gubici: 1 poginuo i 3 ranjena. U ovom periodu brigada je prikupila i organizovala dva transporta hrane za vojsku i narod Sekovića i Glasinca.⁸⁵

Na Ludmer brigada se prebacila 29. februara i razmjestila na prostoriji Srebrenica — Potočari — Bratunac — Hranča.

Noću 4/5. februara 15. majevička brigada, sa Štabom 17. divizije i transportom hrane, u pokretu sa Majevice za Birač, a pri prelasku preko ceste Zvornik — Tuzla (u re-

⁸⁴ Zbornik IV/23, dok. 45, str. 2:19.

⁸⁵ Zbornik IV/23, dok. 45 i 115, str. 219 i 429.

jonu Kalesije) vodila je kraću borbu sa zelenim kadrom. Do 23. februara brigada se zadržala na relaciji Majevica — Birač i obezbjeđivala Transporte ranjenika iz Šekovića za Semberiju i hrane iz Semberije za Birač i Glasinac. Sa tri bataljona upućena je 24. februara prema Drini i razmjestila se na prostoriji sela: Drinjača — Paljević — Hrnčići, radi obezbjeđenja od Zvornika, kontrole Drine i čišćenja sela od četničkih i ustaških grupica. Drugi bataljon brigade 24/25. februara upućen je kao zaštita ranjenika za Majevicu, a odatle za prihvatanje transporta hrane za Birač. Poslije povratka ušao je u sastav brigade i postavio se na prostoriji sela Nova Kasaba — Milići, radi kontrole komunikacija Drinjača — Vlasenica i čišćenja sela duž nje od četničkih grupica.

U toku 3. 4. i 5. marta brigada je ponovo čistila od četničkih grupica naselja: D. Zalukovik, Nedelište, Pobude i Kravice, a 6. marta postavila se sa tri bataljona na prostoriji sela: Glogova — Hranča — Bratunac — Suha, smijenivši na njoj bataljone 6. istočnobosanske brigade. Drugi bataljon brigade (koji je stigao sa Majevice) zadržan je na liniji sela Drinjača — Nova Kasaba, radi zatvaranja pravca od Zvornika. Prilikom čišćenja 15. majevička brigada razoružala je oko 70 četnika i legionara i zaplijenila 70 pušaka i 2 puškomitraljeza.⁸⁶

Preko Majevice stigla je 6. februara u Srebrenik 16. muslimanska brigada, gdje se nalazio i Štab Tuzlanskog odreda. Tu, na sektoru: Gračanica — selo Ljenobud — selo Srnie — selo Mededa, počele su se raspadati formacije zelenog 'kadra i priličan broj njegovog naoružanog ljudstva prišao je Tuzlanskom odredu. Takav priliv boraca omogućio je da se iz Odreda prebaci 70 naoružanih boraca sa 3 puškomitraljeza u 16. muslimansku brigadu. Pred Odred je postavljeno da nastavi intenzivan rad na raslojavanju zelenog kadra i na mobilizaciji ljudstva za Odred i Brigadu.⁸⁷

Poslije predaha i izvjesne popune, brigada je 7. februara preko sela Srnica, Vučkovaca i Mionice stigla u rejon Gradačca, u kojem su se nalazili dio Štaba 16. vojvođanske

⁸⁶ Zbornik IV/23, dok. 45 i 15, str. 219 i 429.

⁸⁷ Zbornik IV/22, dok. 44, str. 198.

divizije i Stab Posavskog odreda. Tu se saznalo da je Trebavski odred (osim Modričkog bataljona), sa komandantom Reljom Pećom i njegovim zamjenikom Petrom Džigumom, prišao četnicima.⁸⁸

Posavski odred ostao je očuvan (270 boraca, organizovanih u dva bataljona Srba i jedan bataljon Muslimana). Naime, nemajući vezu ni sa jednom našom operativnom jedinicom za vrijeme ofanzive, Stab je rasporedio Odred po četama na prostoru Posavine, s tim da se poslije ofanzive prikupi u rejonu sela Bukvika. Dio kolebljivog ljudstva, iscrpljen i fizički slab, Stab je razoružao i poslao kućama na odmor, a odmah poslije ofanzive pozvao ih i naružao.

U dogovoru sa Štabom 16. divizije odlučeno je da tri brigade 16 divizije očiste noću 8/9. februara sela od četničkih grupica i stvore uslove za ponovno formiranje Trebavskog odreda, a da 16. muslimanska brigada, ojačana Modričkim bataljonom Trebavskog odreda i Posavskim odredom, napadne u Posavini četnike Pavla Gajića i zelenokadrovce.

Pošto se glavnina četnika nalazila u rejonu sela G. i D. Zabara, odlučeno je da se napad izvrši obuhvatno: Posavski odred sa linije sela Porebrice — D. Skakava u pravcu D. Zabara, a 16. muslimanska brigada dijelom snaga sa linije sela G. Mionica — Muslimanske Ledenice u pravcu Obudovca i G. Zabara, a dijelom snaga do Modriče preko sela Miloševca u pravcu Bosanskog Šamca. Jedinice su dobile zadatak da poslije likvidacije četnika u selu Zabaruu nastave pokret prema selima Obudovcu i Slatini, a odatle prema Orašju i Bosanskom Šamcu, obuhvatajući na taj način čitavu Posavinu.

Napad je počeo kako je bilo predviđeno. U selu D. Zabaruu nije došlo do jače borbe, jer se četnička glavnina, blagovremeno obaviještena o našem pokretu, povukla dijelom za Brčko, a dijelom preko Save u selo Posavski Podgajci. Naše jedinice su slijedećeg dana ušle u Orašje i Bo-

⁸⁸ To se dogodilo za vrijeme njemačke decembarske ofanzive na istočnu Bosnu. U odredu su, uglavnom, bili novi borci iz srpskih sela sa Trebave, nenaviknuti na teške borbe. Većina njih je ponovo napustila četnike i prešla NOV, pa i Petar Džigum (kasnije poginuo u borbama oko Doboja).

sanski Samac, gdje su manje četničke i zelenokadrovske grupe razoružane bez naročitog otpora. Tom prilikom zarobljeno je 47 četnika i 22 zelenokadrovca, a zaplijenjeno oko 70 pušaka sa nešto municije.⁸⁹ Radi kontrole i čišćenja putova Posavine, te obezbjeđenja od Save i Brčkog, 11. februara izvršen je razmještaj jedinica: Posavski odred u selima: D. Žabar — Obudovac — Orašje, radi zatvaranja pravca od Brčkog ka Gradačcu, a i čišćenja od četničkih grupica međuriječja rijeka Tinje, Tolise, Save do linije selo Dubrave — selo Tramošnica; 16. muslimanska brigada sa linije Gradačac — Modriča — Bosanski Samac obezbjeđivala je pravac od Samca i Odžaka i čistila međuriječja rijeka Tolise, Bosne i Save od četničkih i zelenokadrovskih grupa. Brigada se u Posavini dobro odmorila, popunila do brojnog stanja od 720 boraca i organizaciono sredila. Pošto je Posavsko-trebavski odred čišćenjem Posavine brojno ojačao, oduzeto mu je 120 naoružanih boraca Muslimana i priključeno brigadi. U Odredu je ostalo oko 350 boraca, ali on će se ubrzo opet popuniti, s obzirom na prisustvo naših jačih jedinica na Trebavi i u Posavini.

Brigadu je 26. februara smijenila 18. hrvatska brigada, a ona se prebacila na prostoriju sela Maoča — Račić — Čelić — Koraj.

Na Trebavi jedinice 16. divizije nisu uspjele da razbiju četnike, koji su se sa svojim komandantom popom Savom Božićem blagovremeno povukli u Doboj, odakle su sa ustašama i Nijemcima preduzimali svakodnevne ispade prema našoj pozadini, pa su se jedinice 16. divizije morale više angažovati prema komunikaciji Doboj — Gračanica — Srnice. Zbog toga nije bilo uslova za ponovno formiranje Trebavskog odreda. Komandant 17. i komesar 16. divizije odlučili su da Modrički bataljon (koji je za vrijeme čišćenja Posavine ojačao na oko 150 boraca), priključe Posavskom odredu, odnosno formiraju Posavsko-trebavski odred.⁹⁰ Zatim su održali sastanke sa Komand-

⁸⁹ Zbornik IV/22, dok. 44, str. 198.

⁹⁰ U Štab odreda su ušli: komandant kapetan Nikola Simić, dotada komandant Posavskog odreda; zamjenik Mate Bjelić, dotada komandant Modričkog bataljona; politički komesar Panto Nikolić, dotada komesar Trebavskog odreda; zamjenik političkog

dom Posavsko-trebovskog područja i komandama mjesta u Modriču, Gradačcu i Srebreniku, izvršili izvjesne kadrovske promjene i preduzeli preko Područja formiranje novih komandi mjesta u selima Bjeloj i Zaboru.

Tada je 7. februara primljena radio-depeša od komandanta 3. korpusa.

»... Požuri sa prebacivanjem hrane. Bolnica broji sa osobljem 400 drugova. Sa sledećim transportom ranjenika krenuće za Majevicu oko 200 izbjeglica sa Glasinca. Oni su stigli u Sekoviće, a hrane nema ni za bolnicu...«

K. (Košta Nađ)

Preko Komande područja organizovan je 11. februara transport hrane (50 kola) za Srebrenik i bolnicu u selu Jablanici, a 14. februara poslato je oko 2—3 vagona kukuruza, pšenice, masti i suvog mesa za Birač i Glasinac. Narod Posavine nesebično je davao hranu, ali nerado stoku za transport. Zbog nesigurnih cesta, teškog zemljišta i neredovne ishrane, mnogo tovarnih grla je stradalo.

U čast godišnjice Crvene armije po svim većim mestima Posavine organizovani su 23. februara narodni zborovi, a u Modriču je prisustvovalo više od 4.000 osoba — iz okolnih sela Posavine i Trebeve. Na zbor su došli i delegati iz neoslobođenih mjesta centralne Bosne — čak od Dervente. Govorio je član AVNOJ-a Aleksandar Preka, sveštenik Blažo Marković, komandant 17. divizije i predstavnici omladine i žena.

Kada je 18. hrvatska brigada stigla u Gradačac (ne uspevši da se popuni u Semberiji), a pošto je od oko 270 njenih boraca bilo samo 120 naoružanih, dobila je odmah oko 100 pušaka i oko 20 boraca Hrvata iz Modričkog bataljona. Pošto je brojno stanje njenog ljudstva bilo malo, brigada se duže zadržala na prostoru Modriča i Samca, postepeno se popunjavajući iz Posavine i centralne Bosne, na koju će polovnom aprila odstupiti (zbog jačeg pritiska Nijemaca u Posavini) i jedno vrijeme biti u sastavu 11. divizije. Sa brigadom je ostala i grupa Hrvata rodoljuba

komesara Petar Kaurinović, dotada zamjenik političkog komesara Posavskog odreda i načelnik Štaba Ibro Dogladović, dotada komandant Muslimanskog bataljona Posavskog odreda. *Zbornik IV/22*, dok. 44, str. 198; *Istočna Bosna u NOB*, knj. 2, str. 468.

(članovi HSS) sa članom AVNOJ-a Aleksandrom Prekom, kao pomoć u agitaciji za NOB i popunu brigade.

S obzirom na važnost Majevice i Posavine u mobilizacijskom i još više u ekonomskom pogledu, Štab 3. korpusa predložio je Vrhovnom štabu da mu odobri formiranje i treće istočnobosanske divizije na sektoru Majevice. Vrhovni štab je prijedlog prihvatio 10. marta 1944. godine. Novoformirana 38. divizija⁹¹ oslobodila je 17. diviziju organizacije i obezbjeđenja transporta hrane i ranjenika. Da bi se popunila 27. divizija (koja je 17. majevičku brigadu dala 38. diviziji) u njen sastav je ušla 16. muslimanska brigada, a 17. divizija je dobila Romanijski odred, s tim da ovaj što prije preraste u brigadu.⁹²

Štab 3. korpusa naredio je 7. marta radiogramom komandantu 17. divizije da odmah krene sa 16. muslimanskom brigadom sa Majevice za Vlasenicu. Pošto transport hrane i stoke nije mogao biti organizovan prije 10. marta, brigada je krenula iz Bogutova Sela sutradan u zoru i pred mrak 12. marta stigla u Sekoviće, a slijedećeg dana u rejon Vlasenice. Poslije kraćeg odmora nastavila je pokret i 18. marta dospjela na prostoriju Ustiprača — Goražde, u sastav 27. divizije. Do prebacivanja brigade došlo je zato što se pretpostavljalo da će brigada još brojno ojačati i u pogodnom momentu prerasti u diviziju,⁹³ pošto su većinu stanovnika na toj prostoriji sačinjavali muslimani.

Odlaskom 16. muslimanske i 18. hrvatske brigade, u 17. diviziji privremeno su ostale samo 6. istočnobosanska i 15. majevička brigada.

⁹¹ Formirana je u selu Brđanima (kod Bijeljine) od slijedećih jedinica: 17. majevička i 18. hrvatska brigada, Majevički, Tuzlanski i Posavsko-trebavski odred. Komandant je bio major Miloš Zekić (dota da komandant 6. istočnobosanske brigade), politički komesar Vlado Rolović (dota da rukovodilac politodjela 15. majevičke brigade), zamjenik komandanta major Ratko, Perić, načelnik Štaba major Husein Krupić, referent saniteta dr Đorđe Dragić, a obavještajni oficir major Akif Bešagić.

⁹² Romanijska brigada je formirana tek 19. maja 1944. godine, od Romanijskog odreda i jednog bataljona 15. majevičke brigade, i ušla u 27. diviziju na mjesto 2. krajiške brigade koja je 6. maja pripala 17. diviziji — pred pokret za Crnu Goru.

⁹³ Sticajem okolnosti to se nije dogodilo; brigada, je do kraja rata ostala u 27. diviziji.

Divizija se početkom marta 1944. godine, pošto je više od dva mjeseca bila razdvojena, prikupila i razmjestila: 6. istočnobosanska brigada na Osatu, 15. majevička brigada na Ludmeru, Romanijski odred na prostoriji sela: Podžeplje — Džimrije — Sokolovići — Godomilje, a Stab divizije u Srebrenici.

Stab 3. korpusa postavio je kao osnovni zadatak 17. diviziji prikupljanje podataka i izviđanje prema Srbiji, s tim da kontroliše Drinu — od sela Drinjače do sela Skelana. Ne manje važan zadatak divizije bio je i dalje vojno-političko uzdizanje jedinica, s obzirom na to da je primila veliki broj novomobilisanih boraca iz Srema, Majevice i ovoga kraja, kao i na veliki odliv starješinskog kadra u 38. diviziju. Zato su odmah pri štabovima brigada organizovani niži vojni i partijski kursevi, a pri Štabu divizije jedan niži vojni i po jedan srednji vojnosanitetski i intendantski kurs, dok se pri Štabu 3. korpusa (u Vlasenici) održavao srednji partijski kurs na koji je iz brigada upućeno 11 vojno-političkih rukovodilaca.⁹⁴

Na velikom zboru u Bratuncu 5. marta, na kojem je govorio komesar divizije, svečano je proglašeno formiranje Srebreničkog odreda i pozvani svi Srbi i Muslimani (spособni za oružje) da stupe u njegove redove.⁹⁵

⁹⁴ Zbornik IV/23, dok. 46, str. 231; knj. 24, dok. 4, 69, i 168, str. 20, 220. i 545.

⁹⁵ Na zboru su objavljena imena članova privremenog Štaba odreda: komandant Andrija Marković, iz okoline Srebrenice, stariji čovjek, ali vrlo hrabar i omiljen u ovom kraju; njegov zamjenik Dževad Mujagić, obavještajni oficir jednog bataljona 6. istočnobosanske brigade; politički komesar Bogomir Karaklajić — politički komesar bolnice 17. divizije. Odred je prije zbora imao 54 druga; 9 drugova (uglavnom rukovodilaca) dodijeljeno je iz 17. divizije, a 2 iz OK Partije, — a 26. marta 272 borca, svrstana u dva bataljona, i 15. aprila — kada je izašao iz sastava divizije — 345 boraca. Novu komandu Odreda imenovao je Štab 3. korpusa: komandant Đorđe Simić, politički komesar Fazlija Alikalfić, intendant Miloš Vilotić. Zamjenici politkomesara nisu postavljeni, nego su komesari privremeno zaduženi i za partijski rad — dok se ne završi partijski kurs pri Štabu 3. korpusa i Oblasnom komitetu.

Petog marta predali su dužnost u 6. istočnobosanskoj i 15. majevičkoj brigadi Miloš Zekić i Vlado Rolović i krenuli na novu dužnost, a naredbom Vrhovnog štaba postavljani su major Savo Trikić za komandanta 6. istočnobosanske brigade, dotadanji zamjenik 'komandanta, a za zamjenika komandanta kapetan Nikola Zvicer, komandant 2. bataljona iste brigade.

U duhu osnovnog zadatka dobijenog od Štaba 3. korpusa Štab 17. divizije je uputio svoje jedinice na određenu prostoriju.

Šesta istočnobosanska brigada sa prostorije: Bratunac — Hranča — Potočari upućena je 6. marta ka Osatu i razmjestila se: s 3. bataljonom na prostoriji sela Brezovice — Magudovići — Fakovići; 1. bataljonom na prostoriji sela Jagodnja — V. Delogošta — Zabokovica, sa isturenim dijelovima prema Skelanima; 4. bataljonom u rejonu sela Osmače — Takoljak — Ljeskovik; 2. bataljonom u Srebrenici — radi organizovanja i praćenja transporta hrane za Sekoviće i Glasinac. Štab brigade u Poznanovićima.

Zadaci brigade bili su: obezbjeđenje doline Drine — lijevo od Bjelovačke rijeke, desno od Skelana; hvatanje i razoružavanje legionara i četničkih grupa; mobilizacija i popuna jedinica, te njihov odmor i sređivanje; formiranje i učvršćenje NO odbora u selima: Magudovići, Poznanovići, Jagodnja, Tokoljak, Osmače i Ljeskovik. Preko NO odbora brigada je trebalo da prikuplja hranu za svoje jedinice i opustošena sela Glasinca i Sekovića i da je šalje u Srebrenicu i Bratunac.

Brigada je na navedenu prostoriju došla 6. 7. i 8. marta, ne naišavši na ozbiljan otpor. Jedino se grupa ustaša, sa nešto legionara, suprotstavila 3. bataljonu u selu Fakovićima, a 4. bataljonu u selu Osmače. Razbijeni neprijatelj pobjegao je prema Skelanima i preko Drine, ostavivši nekoliko ubijenih i 9 zarobljenih sa 11 pušaka i lakim bacačem sa 12 mina.

Bataljoni brigade počeli su 10. marta detaljno čišćenje sela neposredno uz Drinu radi pronalaženja oružja i rekvizicije hrane od okorjelih neprijatelja (pobjeglih preko Drine). U toj akciji ubijeno je 8 ustaša, ranjeno 11 legionara, a 19 zarobljeno. Zaplijenjeno je: 37 pušaka, laki

bacač sa 12 mina, oko 2.500 pušanih metaka, nekoliko ručnih bombi, a u magacinima legije (Skelanima i Fakovićima) dosta žita i ostale hrane, te nešto stoke.

Radi sopstvene popune, ojačanja 6. istočnobosanske brigade i zatvaranja pravca od Zepe, upućen je 14. marta Srebrenički odred na prostoriju sela Osmache — Ljeskovik i privremeno stavljen pod komandu Štaba 6. istočnobosanske brigade.

Pošto su primijećeni izvjesni pokreti Nijemaca od Rogačice prema Ljuboviji i Bajinoj Bašti, a četnici, uz podršku artiljerijske vatre Bugara⁹⁶ iz Bajine Bašte, postali sve agresivniji i u manjim grupama prelazili preko Drine, brigada se 15. marta pomjerila ponovo prema rijeci: glavninom 3. bataljona kod sela Magudovića, a manjim dijelovima u selima Zalužje i Brezak; 1. bataljonom u selu Jagodnji, s isturenim dijelovima prema Fakovićima i Breljevini; 4. bataljonom u V. Delogoštu, sa dijelom snaga prema selima Skelani i Oporci; Srebrenički odred u selima Osmache i Ljeskovik, sa obezbjeđenjem od Zepe. Štab brigade u selu Poznanovićima. U pokretu prema Drini dijelovi 1. i 4. bataljona iznenadili su legionare u Branjevini i Skelanima, izvjestan broj pobili i 11 zarobili a zaplijenili 11 pušaka i 9 ručnih bombi.

U iznjetom rasporedu brigada je ostala sve do 21. marta, kada se rokirala udesno, Zbog povlačenja Srebreničkog odreda u rejon Srebrenica — Bratunac. Pošto je 3. bataljon (bez jedne čete) smijenio u Srebrenici 2. bataljon, ovaj je odmah upućen na dosadašnje položaje 1. bataljona (Jagodnja — Zanjevo — Brezak). Jedna četa 3. bataljona ostala je na prostoriji sela Pirići, radi kontrole Drine od sela Zalužja do sela Vošnjaka. Na toj prostoriji i u tom rasporedu jedinice brigade su čistile teren (zarobljeno 17 legionara i zaplijenjeno: 21 puška, 1 automat, nekoliko ručnih bombi i nešto puščane municije), popunjavale se i sređivale sve do kraja marta. Takođe su formirani NO odbori u selima: Poznanovići, Magudovići, Jagodnja, Takoljak i Osmache.⁹⁷

⁹⁶ Bugarski bataljon držao je položaje na desnoj obali Drine — od Rogačice do Brijesničkog potoka.

⁹⁷ *AVII*, reg. br. 7/3, k. 982.

Noću 30/31. marta, jedan bataljon nedićevaca iz Ljubovije (oko 350) neopaženo se prebacio preko Drine (između sela Voljevci i Rakovac) i zorom produžio za Bratunac. Poslije kratke žestoke borbe, oko 8 časova ovladao je ovom varošicom, potisnuvši iz nje 2. bataljon 15. majevičke brigade na obližnje kose. Zato su iz Srebrenice hitno upućeni 3, a iz Jagodnje 2. bataljon 6. brigade da u sadejstvu sa 2. bataljonom 15. majevičke brigade protjeraju neprijatelja. Oko 12 časova izvršen je napad na zaštitničke dijelove nedićevaca, čija se glavina blagovremeno izvukla iz Bratunca i prebacivala preko Drine. Razbijeni zaštitnički dijelovi pobjegli su prema Drinjači, ostavljajući 30 ubijenih i ranjenih. Poslije borbe 3. bataljon se vratio u Srebrenicu, a brigada se sa ostala tri bataljona razmjestila: Štab brigade sa 1. bataljonom u selu Poznanovićima; 4. bataljon u selima Fakovićima i Vošnjaku, a 2. bataljon u selima Pirići i Zalužje.⁹⁸

Iz Rogatice je 1. aprila iz 27. divizije stigao bataljon "Italijana" i ušao u sastav 6. istočnobosanske brigade kao njen 5. bataljon (smjestio se u selu Potočarima). Osim ovog pojačanja, od dolaska na ovu prostoriju do 4. aprila u 6. istočnobosansku brigadu se dobrovoljno prijavilo 156 drugova i 9 drugarica.

Na prostoriji Poznanovići — Fakovići — Zalužje brigada je ostala sve do zore 5. aprila, kada je izvršila pokret i u toku noći smijenila 15. majevičku brigadu na prostori: Bratunac — Drinjača — Hranča.¹⁰⁰ Zbog pojave ma-

⁹⁸ Zbornik IV/24, dok. 4, str. 20.

⁹⁹ Formiran krajem marta 1944. od ostataka 3. italijanske brigade koju je iz Pljevalja uputio 2. korpus 3. korpusu. Brigadu su u drugoj polovini marta (rejon Rogatice) žestoko napali 1. stajači ustaški zdrug i Nijemci. Zbog osjetnih gubitaka brigada je preformirana u bataljon.

¹⁰⁰ početkom aprila izvjesne četničke snage iz Srbije prebacivale su se preko Drine i u rejonu Sokolovića povezale sa rogatičkim i romanijskim četnicima, preduzevši akcije protiv Romanijskog odreda. Sa tom grupom četnika prebacio se i zamjenik Draže Mihailovića, major Zaharije Ostojić («Čika Brana») — određen za komandanta istaknutog dijela Vrhovne četničke komande u istočnoj Bosni. Pošto su Nijemci planirali i pripremali, a djelimično i otpočeli ponovni napad na 3. korpus u istočnoj Bosni, zadatak Ostojića i njegove komande bio je da sa četnicima iz

njih grupa četnika u D. Birču (Cikote — Nova Kasaba), upućen je iz Bratunca 2. bataljon 6. istočnobosanske brigade da taj teren očisti i zaštiti korpusnu bolnicu u Sekovićima.

U ovakvoj situaciji, brigada je 11. aprila jedan bataljon prebacila od Bratunca na prostoriju Vošnjaka i Fakovića — radi kontrole Drine od Fakovića do Voljevice, a bataljon iz Cikota koncentrisala u Novu Kasabu, kao rezervu brigade i ojačanje snaga prema Zvorniku. Preostala dva bataljona ostali su na prostoriji Bratunac — Drinjača. Brigada je sa dijelovima pojedinih bataljona sprovodila i štitila komore poslane po hranu na Majevicu. Bataljon iz Bratunca je 7. aprila vatrom iz protivtenkovskog topa uništio 3 kamiona na desnoj obali Drine (cesta Ljubovija — Zvornik) i zaplijenio splav sa 25 m³ daske i istovario ga u selu Polomu. Italijanski bataljon je 13. aprila porinjen u selo Kravicu. Pošto se u bataljonu pojavio pjevavi tifus, formirana je u tom selu bolnica i ljudstvo stavljeno u strogi karantin.

Na prostoriji Fakovići — Bratunac — Drinjača — Nova Kasaba brigada je ostala do 24. aprila (kada su je smijenile jedinice 16. vojvođanske divizije) i u vezi sa novim zadatkom postavila se na prostoriju Pirići — Srebrenica — Požoići — Fakovići radi obezbjeđenja Drine od sela Boljevića do sela Voljevice i priprema za prelazak u Srbiju. Za to vrijeme brigada nije vodila borbe, osim manjih čarki sa grupama četnika preko Drine. Zatišje je iskoristila za čišćenje terena, mobilizaciju i sređivanje jedinica, intenzivan politički rad u narodu, formiranje i učvršćivanje narodne vlasti po selima gdje su se nalazile jedinice brigade.

Poslije podne 24. aprila na poljanu između rijeke Drine i Bratunca spustila su se dva aviona »brege« sa dvije jedrilice (nestalo im je goriva). Avionima se nije moglo prići u toku dana, jer su nedićevci iz Srbije tukli

Srbije prikupi razbijene četničke grupice u istočnoj Bosni i priključi se Nijemcima. Kadi brzog razbijanja ove grupe, Štab 3. korpusa naredio je 17. diviziji da odmah dijelom snaga preduzme akciju. Na izvršenje ovog zadatka pošao je komandant 17. divizije sa 15. majevičkom brigadom i Romanijskim odredom.

mitraljezima i bacačima, a piloti se branili mitraljezima iz aviona. Padom mraka jedinice brigade prišle su avionima i jedrilicima i zapalile ih, s tim što su prethodno demontirani mitraljezi i izvučena municija. Kada je na jednoj jedrilici jedan od boraca otvorio vrata, eksplodirala je mina i ubila ga a drugog lakše ranila. Njemački avijatičari su se kroz žbunje pored Drine, pod zaštitom mraka, povukli u pravcu Zvornika. Dvojicu su u selu Polomu uhvatili borci 2. bataljona 2. vojvođanske brigade.

Brigada se 25. i 26. aprila ubrzano pripremala za prelazak preko Drine, a 26. noću pomjerila se malo udesno, na prostoriju sela Radovčići — V. Delegošta — Bošići; 2. bataljon otišao je u Srebrenicu, jer je određen da se kreće sa Štabom divizije.¹⁰¹

Petnaesta majevička brigada, kad joj je sa Majevice stigao 2. bataljon, u toku 6. i 7. marta smijenila je 6. istočnobosansku brigadu i razmjestila se na prostoriji: Bratunac — Drinjača — Nova Kasaba — Magašići. Zadatak joj je bio obezbjeđenje doline Drine od Voljevice do Drinjače i razoružavanje legije i četnika. Stab brigade smjestio se u selu Hranča. Kada ju je 5. aprila smijenila 6. istočnobosanska brigada, pomjerila se na prostoriju: Seona — Toplica — V. Delegošta — Blažijevići — Srebrenica, s tim što je 1. bataljon 18. marta upućen na Cikote da protjera četničke grupice koje su iz zasjeda ometale i napdale naš saobraćaj na putu Vlasenica — Sekovići.

Neprijatelj je u dva navrata sa desne obale Drine tukao jačom artiljerijskom vatrom prostoriju Drinjače i položaje 3. bataljona, a 25. marta oko 200 ustaša, četnika i zelenokadrovaca privremeno su potisnuli bataljon iz Drinjače prema selu Maljeviću. Ali je ubrzo 3. bataljon protjerao neprijatelja u pravcu Zvornika, izbacivši mu iz stroja 10—15 ljudi. Gubici bataljona: 1 teže i 2 lakše ranjena.¹⁰²

U Bratuncu je 26. marta na svečan način proslavljena godišnjica formiranja brigade, na kojoj su učestvovali i mještani Bratunca i okolnih sela. Kulturna ekipa divizije dala je u školi priredbu za vojsku i narod.

¹⁰¹ *Zbornik* IV/24, dok. 168, str. 545.

¹⁰² *Zbornik* IV/23 i 24, dok. 115 i 4, str. 429 i 20.

Jedinice brigade ostale su na prostorijsi sela Fakovići — Delegošta — Srebrenica do 11. aprila, a onda su se, zbog pojačane aktivnosti četnika u selima Podžeplje i Sokolovići (područje planine Devetak), usiljenim maršem u toku noći 11/12. koncentrisale u širem rejonu Srebrenice. Poslije dva dana brigada je (bez jedne čete koja je ostala u Srebrenici, radi obezbjeđenja divizijske bolnice i brigadne ambulante) krenula pravcem Viogor — Palež i oko 22 časa izbila u selo Đile. Sa brigadom su krenuli: komandant divizije, radio-stanica i hirurška ekipa divizije. Dalji pokret preko Bature ometao je dubok snijeg, te je zato brigada ostala u selu Đile do zore 13. aprila, kada je uz pomoć vodiča produžila preko Paleža. Kod sela Stubića uputila se sa tri bataljona i Štabom brigade za selo Podžeplje prteći put planinom, dok su komore, pod zaštitom jednog bataljona, preko Kruševa Dola i Cavčića (pl. Zvijezda) stigle u Brložnik slijedećeg dana oko 10 časova. Prikupljena 14. aprila na prostorijsi sela Podžeplje — Plane — Brložnik, odmah je uspostavila vezu sa Štabom Romanijskog odreda u selu Džimrijama. Poslije podne na sastanku Štaba brigade i Štaba odreda sa komandantom 17. divizije odlučeno je da se zorom 15. aprila četnici u Sokolovićima obilaznim manevrom oko planine Devetak iznenade, razbiju i po mogućnosti unište.

Dva bataljona 15. majevičke brigade krenuli su pravcem Stoborani — Mislovo, s tim da sa linije Džindići — Grbići obuhvate sela na padinama Devetaka i Kopita, nastupaju prema selu Vraneši, prema kome je orijentisan i treći bataljon — preko sela Džimrija i planine Devetak. Romanijski odred upućen pravcem Mičivode — Mandra — Miletići dobio je zadatak da lijevim obuhvatom spriječi povlačenje četnika preko Kopita i nabaci ih prema selu Vraneši — gdje će ih zajedno sa 15. majevičkom brigadom opkoliti i uništiti.

Četnici iz Srbije, sa domaćim grupama (600—700), koncentrisali su se, uglavnom, u centralnom dijelu Sokolovića, naoružani, prema prikupljenim podacima, sa oko 500 pušaka, 12 puškomitraljeza i 1 bacačem sa malo mina.

Sve jedinice brigade i odreda izbile su bez otpora između 4 i 5 časova 15. aprila na prostorijsi predviđene planom napada. Samo bataljon 15. majevičke brigade, koji

je nastupao preko Devetaka, naišao je na manji otpor u selu Vraneši. Četnici, vjerovatno na vrijeme obaviješteni o našem pokretu, povukli su se preko Kopita — dijelom prema Rogatici, a dijelom ka Sokolcu.

Poslije pretresa sela, 15. maja je brigada razmjestila se na prostoriji sela Kalimanići — Gradići — Točionik — Barnik — Džimrije, a Romanijski odred u selima Mandra i Mičivode.¹⁰³ Kada su dobiveni podaci o izvjesnim četničkim grupicama prikupljenim na prostoriji Malo Polje, upućen je zorom 1. bataljon 15. maja je brigade iz Džimrija. Četnici su se odmah povukli u pravcu Olova i Kladnja. Bataljon se u toku noći vratio preko ceste Vlasenica — Sokolac u Crnu Rijeku. Istovremeno kad i 1. bataljon, upućen je i 2. bataljon iz Kalimanića u Džimrije radi obezbjeđenja akcije 1. bataljona i Podžepnja.

Oko 500—600 Nijemaca i četnika krenulo je zorom 17. aprila od sela Zakomo i Kalimanići u dvije kolone: desnom prema selu Grbići, a lijevom preko sela Selišta na sela Mandra i Mičivode, u namjeri da opkole naše snage u rejonu sela Bornik — Vraneši. Neprijatelj je na vrijeme primijećen, ali nakon kraće borbe, pod pritiskom jake artiljerijske i minobacačke vatre, bataljoni brigade i odreda povukli su se na kose Devetaka i osloncem sa tih povoljnih položaja snažnim protivnapadom protjerali neprijatelja i ponovo ovladali prostorijom Sokolovića. Neprijatelj je imao oko 30 izbačenih iz stroja, a brigada 2 ranjena borca.

U toku 19. aprila 15. maja je brigada sa tri bataljona ušla je u sela Čovčići — Zepa — Luka, a jedan bataljon sa komorama upućen je u Srebrenicu.¹⁰⁴ Romanijski odred ostao je na prostoriji Sokolovići — Džimrije. Zadatak bataljona bio je da sela detaljno pretresu i oduzmu oružje, jer je uticaj ustaša u njima bio dosta jak. Redovno se događalo da, čim naiđu naše jedinice, stanovnici, naročito muškarci, bježe u šumu i sa sobom odvoze stoku i odnose hranu, uvjereni da partizani ubijaju, pljačkaju, siluju žene, odvoze djecu i slično.

¹⁰³ *Zbornik* IV/23, dok. 168, str. 545.

¹⁰⁴ *Isto*.

Prilikom pretresa sela pronađeno je 20 pušaka i 6.000 metaka, a u jednoj špilji veća količina hrane (šećer, ulje, makaroni itd. — dobiveni iz Rogatice kao sljedovanje) i jedan sanduk puščane municije. Po šumama, u dolinama rječica i potoka prikupljen je veći broj sitne i krupne stoke i na zborovima u selima ona je vraćena vlasnicima. Seljacima je rečeno da smo mi narodna vojska te nema razloga da se sklanjaju, a za potrebe narodne vojske davače svaki građanin prema imovnom stanju — preko narodnih odbora koje sami izaberu.

Brigada se po izvršenom zadatku vratila preko Stublića na Osat i razmjestila na prostoriji sela V. Delegošta — Blažijevići — Toplica, očekujući naređenje za prelazak u Srbiju. Dvadesetog aprila brigada se pomjerila prema sektoru prelaza — na prostoriju sela Peći — Dirzovići — Dobrak, na koju je tokom dana trebalo da stigne i 2. krajiška brigada.¹⁰³ Brigada se 26. i 27. aprila intenzivno pripremala za prelazak preko Drine, prikupljajući čamce i splavove i ostala priručna sredstva.

Romanijski odred na prostoriji sela Sokolovići — Džimirje — Crna Rijeka imao je slijedeće zadatke: da čvrsto zatvori komunikaciju Sokolac — Vlasenica, s tim da obezbijedi na njoj transporte hrane sa Majevice i od Srebrenice za Glasinac, kao i kurirske veze između Štaba 3. korpusa i Štaba 27. divizije; čišćenje Romanije i Devetaka od četničkih bandi; mobilizacija novog ljudstva radi popune Odreda i prerastanja u brigadu.

Pored navedenih zadataka, Odred je neprekidno vrlo intenzivno radio na političkom, a naročito vojno-stručnom uzdizanju ljudstva, na čemu je osobito insistirao dinamični komandant Odreda kapetan Mitar Minić. Zahvaljujući tome, Odred su odlikovali velika pokretljivost i udarnost.

U rejonu sela Osova Romanijski odred je 20. marta, pri povratku sa Ustiprače, napao bojnu 1. stajaceg ustaš-

¹⁰³ Pošto još nije bila formirana 20. romanijska brigada, Vrhovni štab je naredio da u sastav 17. divizije uđe 2. krajiška brigada — na mjesto 16. muslimanske brigade. Međutim, kako je uslijedila neprijateljska ofanziva i odložen prelazak u Srbiju 28/29. aprila, 2. krajiška se uklopila u 17. diviziju tek 6. maja 1944. godine — kada je divizija krenula prema Crnoj Gori i Sandžaku.

kog zdruga i nanio joj gubitke od 5 mrtvih i 1 zarobljenog, a zaplijenio: 10 pušaka, puškomitraljez, automat, 5 pištolja, 3 signalna pištolja, 25 mina za bacač, 37 ručnih bombi, 1.000 puščanih metaka, 8 konja i ostalu opremu. Sopstveni gubici: 5 lakše ranjenih.

Odred je 23. i 24. marta preduzeo čišćenje prostorije sela Vrbica — Babine — Malo Polje od četničkih bandi koje su se tu prikupile i aktivirale zbog prisustva Nijemaca u Sokolcu i Rogatici. Zarobljeno je 7 četnika, nekoliko ubijeno i ranjeno, dok se većina povukla u pravcu Olova i Sokolca, a zaplijenjeno je 7 pušaka, nekoliko pištolja i nešto municije. Poslije te akcije Odred se zadržao na prostoriji sela Mrkalji — Džimrije, gdje su ga 29. marta napale jače njemačko-ustaško-četničke snage. Poslije višečasovne borbe neprijatelj je uz osjetne gubitke odbačen prema Sokolcu. Prvi bataljon, koji je nosio težinu borbe, imao je 5 poginulih, 1 ranjenog i 3 zarobljena, a izgubio je puškomitraljez i 2 puške. Ove gubitke »naplatilo« je jedno bombaško odjeljenje odreda noću 30. marta, prilikom napada na štab 12. ustaške bojne u Sokolcu, ubivši 1 oficira i 17 ustaša.¹⁰⁶

Srebrenički NOP odred, odmah poslije formiranja, izvršio je pokret sa jedinicama 6. istočnobosanske brigade na prostoriju sela Fakovići — Skelani — Osmaće radi popune i naoružavanja. Odred je u svim selima Osata održavao zborove naroda na kojima je vršio mobilizaciju, organizovao i formirao organe narodne vlasti i preko njih prikupljao hranu i slao je u Štab 17. divizije (Srebrenica).

Odred je 20. marta, radi reorganizacije i sređivanja, povučen bliže Štabu 17. divizije (Srebrenica — Bratunac).

Zahvaljujući prisustvu naših jačih snaga i činjenici da je dosta boraca već služilo vojsku i učestvovalo u ranijim borbama, Odred je pokazivao dobre rezultate, ali je politički nešto zaostajao, pošto nije imao dovoljno partijskog kadra, niti se u tome moglo osjetnije pomoći iz divizije. Jedva su Štab odreda i štabovi bataljona popu-

¹⁰⁰ Sve do 24. aprila, kada je izašao iz sastava 17. divizije i stavljen pod neposrednu komandu Štaba 3. korpusa, Romanijski odred neprestano je bio ili u pokretu ili u borbi protiv četnika. *Zbornik* IV/24, dok. 69, str. 200, objašnjenje 26, str. 225.

njeni političko-partijskim kadrom, dok su svi komesari četa i vodni delegati nedavno postali skojevci. U političko-partijskom radu Odredu su veliku pomoć pružali političko-partijski radnici Okružnog komiteta, koji su se većinom kretali sa Odredom.

Prilivom novih boraca sve je više rastao broj Muslimana (početkom aprila iz bratunačke i kravičke opštine za nekoliko dana stigla su 32 borca). Ali baš kada se ova akcija razmahala, Odred je morao 12. aprila ponovo na sektor fakovičke i skelanske opštine, da bi smijenio 15. majevičku brigadu, koja je, zbog pojave četničkih bandi iz Srbije, upućena prema Sokolovićima. Na tom terenu rad na mobilizaciji bio je daleko teži zbog jakog ustaškog uticaja i činjenice što je dosta boraca iz tog kraja već primljeno u 6. i 16. brigadu.¹⁰⁷

Štab 17. divizije sa divizijskom bolnicom, pošto su mu se jedinice prikupile i rasporedile na prostoriji Ludmera i Osata, prešao je 5. marta iz sela Glogova u Srebrenicu i tu ostao sve do 27. aprila. Za obezbjeđenje Štaba divizije i divizijske bolnice, pored zaštitne čete, uvijek se nalazio u rejonu Srebrenice jedan bataljon (ili najmanje četa) neke od brigada.

Pored razrađivanja i konkretizovanja zadataka (dobijenih od Štaba 3. korpusa), pred Štab divizije se kao prioritetan zadatak postavilo vojno-stručno i partijsko-političko uzdizanje i osposobljavanje starješinskog kadra. Zato su odmah pri štabovima brigada organizovana dva niža partijska kursa (po 20 dana), kojima su rukovali članovi politodjela brigada, pri Štabu 3. korpusa (Vlase-nica) srednji partijski kurs (20 dana), pri Štabu 17. divi-zije (Srebrenica) jedan srednji i jedan niži vojnostručni kurs, dva sanitetska pri divizijskoj bolnici i jedan inten-dantski kurs pri Štabu divizije.

¹⁰⁷ Pred pokret Romanijski odred je imao 328 drugova i 9 drugarica; a od oružja: 164 puške, 3 puškomitraljeza, 3 automata, 10 revolvera, 4.654 pušcanih metaka i 24 ručne bombe.

Odred je bio 27. aprila na prostoriji Srebrenica — Bukovica — Milici, pod neposrednom komandom Štaba 3. korpusa. *Zbornik* IV/24, dok. 69, str. 220, objašnjenje 26, str. 226.

Vojnostručnim kursevima divizije rukovodio je načelnik Štaba potpukovnik Vukašin Subotić, intendantskim intendant divizije kapetan Nenad Radošević, a sanitetskim referent saniteta kapetan dr Roza Papo i šef hirurške ekipe dr Ervin Ginzberg. Kursevi su bili potrebni, pored ostalog, i zbog velikog odliva starješinskog kadra u 38. diviziju.

Niži vojni kursevi trajali su od 7. do 27. marta, a pohađala su ih 32 slušaoca (zamjenici komandira četa i komandiri vodova). Zahvaljujući povoljnim okolnostima, velikom interesovanju, marljivosti i trudu kursista, a i zalaganju nastavnika, kurs je potpuno uspio. Ispitu su prisustvovali članovi Štaba divizije. Sa odličnim uspjehom kurs je završilo 8 slušalaca, 15 sa vrlo dobrim i 9 sa dobrim.

Srednji vojni kurs pri štabu divizije trajao je od 1. do 20. aprila, a pohađalo ga je 30 starješina (komandanti bataljona, njihovi zamjenici, komandiri četa i njihovi zamjenici). Kurs je imao teorijsko-praktični i primijenjeni dio. Prvi dio trajao je 15 dana. Od 135 časova na borbenu obuku je otpalo 27, na čitanje karata 27 i političku nastavu 24 časa. Prorađene su slijedeće teme: Fašizam; Narodnooslobodilačka borba u Jugoslaviji i uloga KPJ u njoj; NOV i POJ, NO odbori i vojno-pozadinske vlasti, AVNOJ, Nacionalni komitet i Zemaljsko antifašističko vijeće Bosne i Hercegovine, SKOJ, USAOJ, AFŽ, SSSR. Na strojevu obuku utrošeno je 14, za opis naoružanja 10, ratnu službu i administraciju 10, nastavu gađanja 7, borbu protiv tenkova i motorizacije 6, stražarsku službu 4, službu veza 3 i utvrđivanje 3 časa. Drugi — primijenjeni dio kursa trajao je 6 dana. Od 45 časova, za rješavanje taktičkih zadataka utrošeno je 25, a za njihovu kritiku 20 časova. Nastavnici su bili kapetan Arsen Dukić i poručnik Milan Njegovan.

Pred članovima Štaba divizije i komandantima 6. i 15. brigade 21. aprila održan je ispit. Od ukupno 30 slušalaca kurs su završili: sa odličnim uspjehom 9, sa vrlo dobrim 11 i sa dobrim 7 slušalaca, dok 1 zamjenik komandanta bataljona i 2 zamjenika komandira čete nisu zadovoljili. Prvom u rang, zamjeniku komandanta bataljona

u 6. istočnobosanskoj brigadi Radi Čorku, Stab divizije predao je kao poklon automat.

Pošto čitava dva mjeseca nije bilo borbi u kojima bi se potpunije i jače angažovale jedinice 17. divizije, po svim jedinicama intenzivno je sprovedena vojnostručna i partijsko-politička nastava (desetodnevni vojno-stručni kursevi za vodnike i desetare).

U toku marta i aprila 17. divizija primila je veću količinu oružja avio-pošiljkama od saveznika, što je omogućilo da se po bataljonima formiraju protivtenkovska odjeljenja sa protivtenkovskim puškama, a pri brigadama, u sklopu inženjerijskih vodova, odjeljenja protivtenkovskih i protivpješadijskih mina. Pošto je primljeno i takvo oružje sa kojim naši borci nisu rukovali (protivtenkovske puške, protivtenkovske i protivpješadijske mine, puškomitraljezi i automati), organizovana je po četama i bataljonima nastava za brzo upoznavanje novog oružja. Vojnostručnom uzdizanju mnogo je doprinijelo i »Uputstvo za izvođenje vojničke obuke« koje je kao priručnik svim jedinicama napisao načelnik Štaba 17. divizije potpukovnik Vukašin Subotić.

U relativnom zatišju sanitetska služba divizije razvila je veoma intenzivnu djelatnost. Divizijska bolnica ponovo je formirana i smještena u zgradi civilne bolnice u Srebrenici. Međutim, u sanitetskom materijalu se i dalje oskudijevalo, iako je nešto nađeno u oslobođenim varošima Posavine, u Bratuncu i Srebrenici, a u manjim količinama stizao je i od saveznika avio-pošiljkama. Naročito se oskudijevalo u serumu protiv tetanusa, dok je od saveznika dobijena dovoljna količina vakcine protiv pjegavog tifusa (vakcinisano je cijelo ljudstvo divizije).

Kako je više od polovine boraca Italijanske brigade oboljelo je od pjegavca, sanitet divizije preduzeo je sve dezinfekcione, izolacione (bolnica u selu Kravici) i liječničke mjere radi sprečavanja da epidemija ne zahvati ostale jedinice divizije, u čemu je potpuno uspio.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Sa ostacima italijanske brigade došla su i tri talijanska ljekaira. Jedan je umro u toku proljetne ofanzive od pjegavca, drugi nestao za vrijeme borbi na Ravnoj gori 30. aprila 1944. godine, a treći je ostao u diviziji, pa je poslije njenog dolaska u Crnu Goru prebačen avionom u Italiju.

U hirurškoj ekipi divizije vršene su razne hirurške intervernacije, iako ih tada nije bilo mnogo zbog odsustva većih borbi. Ekipa je ukazivala pomoć i narodu na čitavoj prostoriji dejstva 17. divizije. Teži ranjenici i bolesnici upućivani su u korpusnu bolnicu (u Sekovićima).

Pri divizijskoj bolnici održana su tri sanitetska kursa: jedan za referente saniteta u bataljonima i četama (20 slušalaca), a dva za bolničare (36 slušalaca). Po prvi put je održan kurs (15 dana) za nosioce ranjenika, na kome je bilo po 30 boraca iz 6. istočnoibosanske i 15. majevičke brigade, od kojih su formirani sanitetska četa Štaba divizije i sanitetski vodovi štabova brigada.

Poslije teškog udara koji je pretrpio sanitet divizije u toku decembarske ofanzive, zahvaljujući naporima i ne-sebičnom zalaganju referenta saniteta divizije, ljekara i osoblja divizijske bolnice, putem pomenutih kurseva sanitet divizije podignut je na gotovo predofanzivni nivo, što će se ubrzo pokazati u teškim borbama na Javor-pladini (28. 29. i 30. aprila), pa i u daljem probijanju preko Žepe i komunikacije Vlasenica — Sokolac ka Romaniji i Zvijezdi.

Intendantska služba za čitavo vrijeme relativnog zatišja, pored snabdijevanja jedinica, organizovala je prikupljanje i transport hrane za korpusnu bolnicu u Sekovićima i narod popaljenih Šekovića i Glasinca. Intendantska služba je organizovala po jedinicama prihvata, prikupljanje i distribuciju oružja, municije, odjeće, obuće i sanitetskog materijala bačenih iz aviona saveznika. Pri brigadnim intendanturama i intendanturi divizije formirane su krojačke radionice za šivenje rublja od pado-brana.

Način snabdijevanja namirnicama i u ovom periodu ostao je teritorijalan. Hrana je prikupljana u brigadi i potom upućivana bataljonima. Samo bataljoni na posebnim zadacima ili previše udaljeni od brigade dobijali su rejon sa kojega su se snabdijevali preko NO odbora. U diviziji su držane manje rezerve za bolnicu i prištapske jedinice.

Pri Štabu divizije u Srebrenici od 25. marta do 15. aprila održan je kurs za intendante bataljona i ekonome četa, koji je pohađao 21 intendantski rukovodilac. Kurs

su završili: 6 drugova sa odličnim uspjehom, 5 sa vrlo dobrim, 9 sa dobrim, a 2 druga su pala. Intendant divizije, kapetan Nenad Radošević, uručio je pismene svjedodžbe svakom slušaocu.

I kulturno-prosvjetnom radu, gotovo zamrlom poslije 6. ofanzive, posvećena je puna pažnja: od 125 nepismenih u brigadama opismenjeno ih je 111. Pošto je u brigadama bilo 236 boraca koji su znali samo ćirilicu i 175 koji su znali samo latinicu, preduzete su mjere da nauče oba pisma. U tu isvrhu komesar divizije izdao je uputstvo komesarima brigada i kulturno-prosvjetnim odborima u kojem je, pored savjeta za rad, bilo zakazano takmičenje među jedinicama.

Insistiralo se i na člancima i reportažama za list »Front slobode« i brošuru »Politički komesar«. Rezultat nije izostao: iz divizije za »Front slobode« poslat je 21 članak i reportaža, a za brošuru »Politički komesar« 28 članaka.

Na kulturno-umjetničkom polju, pored ekipe 6. i 15. brigade, mnogo je doprinijela i kulturno-umjetnička grupa Štaba divizije, koja je dobro uvježbala program i prikazivala ga u jedinicama i narodu.

Štab divizije je posebnu pažnju posvetio radu sa muslimanskim masama, s obzirom da je u istočnu Bosnu došla 13. SS planinska divizija.¹⁰⁹ Po selima su održavane konferencije sa narodom na kojima je objašnjavana opšta politička situacija, a posebno namjere 13. SS divizije. Organizovana su i dva velika narodna zbora, u Bratuncu i Novoj Kasabi, na kojima je, pored ostalih, govorio i komesar 3. korpusa Vlado Popović. Uporni rad dao je rezultate: iako je ovaj kraj bio pod dosta jakim uticajem ustaške propagande, u naše jedinice stupilo je više od 100 Muslimana. Veliku pomoć Štabu divizije pružili su par-

¹⁰⁹ Nar01(j) je diviziju zvao »Handžar« zbog njenih zločina. Vojnici su, uglavnom, regrutovani iz redova bosansko-hercegovačkih Muslimana, a jedan broj bio je i sa ove teritorije. Izvjesni dijelovi divizije nalazili su se na Majevici i u Semberiji, na liniji Brčko — Čelić — Koraj. Jedinice naše 16. 36. i 38. divizije već su vodile protiv 13. SS divizije žestoke borbe. U nekoliko navrata bacani su leci iz aviona, sa tobožnjim potpisom vojnika 13. SS divizije rodnom iz ovog kraja, koji su pozivali Muslimane da im se pridruže.

tijski radnici sa terena i članovi Oblasnog komiteta Partije.

U to vrijeme došlo je u Srbiji, na liniji: Pecka — Ljubovija — Bajina Bašta, do borbi između četnika i Ljotičevaca. Pošto su ove posljednje izdašnije pomagali Nijemci, četnici su se našli u nezgodnoj situaciji. Trvenja među njima bila su pojačana razvojem vojno-političke situacije u svijetu i kod nas, a naročito prisustvom naših jedinica neposredno na lijevoj obali Drine. Iz tih razloga počeli su pojedinci pa i grupice četnika da se prebacuju u Bosnu, a poneki da prilaze i našim jedinicama. Da bi se produbilo osipanje četnika, Šta'b divizije odmah je izdao upustvo štabovima brigada za politički i propagandni rad, koji se uglavnom svodio na to da se omoguću prelazak preko Drine svim zavedenim četnicima i da se oni prihvate, sami ili sa porodicama; da se intenzivno dostavlja naš propagandni materijal preko Drine; da se upućuju pisma porodicama prebjeglih u Srbiju s pozivom da se vrate, garantujući im ličnu i imovinsku bezbjednost i si. Stab divizije je organizovao i veliki narodni zbor u Srebrenici na kojem je govorio član AVNOJ-a Pero Đukanović —• rodoljub iz ovoga kraja. On je pozvao prebjegle u Srbiju da se vrate, a poslao je i pisani proglas. Stab 3. korpusa izdao je takođe proglas. I narod je počeo da se vraća, ali je njemačka ofanziva na istočnu Bosnu, u drugoj polovini aprila, omela taj proces, pa je on nastavljen početkom ljeta.

Organi divizije u punoj mjeri su se u ovome periodu angažovali i oko pomoći »Narodnooslobodilačkom odboru za istočnu Bosnu«¹¹⁰ u bilježenju zlodjela okupatora.¹¹¹

¹¹⁰ Riječ je o Inicijativnom oblasnom odboru, koji je formiran poslije oslobođenja velikog dijela istočne Bosne na konferenciji održanoj u Tuzli početkom novembra 1943. godine na kojoj su učestvovala najistaknutije pristalice NOP iz grada i najbliže okoline. Uz puno angažovanje Odbora formirana su u toku novembra i četiri privremena okružna NO odbora: Majevički, Posavsko-trebavski, Tuzlanski i Birčanski. Šesta i sedma ofanziva spriječile su da se izvrši izbor Oblasnog NO odbora, pa je on izabran tek 5. septembra 1944. u šumarku iznad sela Vasilića (Birač) — na Oblasnoj konferenciji, kojoj je prisustvovalo 100 delegata.

¹¹¹ Trebalo je prikupiti slijedeće podatke: »1. Broj popaljenih domaćinstava, kuća, štala, itd., ko ih je popalio, ustaše, Ni-

Naređenjem Štaba 3. korpusa za prikupljanje ovih podataka, 17. divizija je zadužena za srebrenički i vlase-nički srez. U tome radu najaktivnije su sa članovima Inicijativnog oblasnog i okružnog odbora sarađivali štabovi Srebreničkog i Birčanskog odreda i komande njihovih bataljona i četa.

Divizija je u toku dva mjeseca, uglavnom, izvršila sve zadatke postavljene direktivom Štaba 3. korpusa: gro muslimanske milicije je razoružan (oko 400); četničke grupe razbijene i većim dijelom razoružane; formiran je i naoružan Srebrenički odred; formirane komande mjesta u Bratuncu i Srebrenici i NO odbori u svim većim selima.

Zaplijenjeno je: oko 510 pušaka, 3 puškomitraljeza, 4 laka mitraljeza, 5 automata, laki bacač mina, 8 pištolja, oko 30.000 puščanih i mitraljeskih metaka, 5 tovarnih konja, 25 m³ dasaka i veća količina životnih namirnica. Oštećeno i uništeno: 11 kamiona, 2 aviona i 2 je-drilice.

Divizija se popunila, naoružala, odmorila i organizaciono sredila, tako da je ponovo bila sposobna za teže zadatke. U borbenom pogledu gotovo je bila došla u stanje prije ofanzive. Brojno stanje i naoružanje divizije 26. aprila bilo je slijedeće: 2.281 drug i 178 drugarica. Divizija je raspolagala sa: 171 tovarnim grlom za intendantsku komoru, 41 za bojnu komoru i 76 jahaćih konja pri štabovima divizije, brigada, ambulantama i divizijskoj bolnici. Od naoružanja je imala 1 protivtenkovski top 47 mm, 12 protivtenkovskih pušaka, 6 srednja bacača, 4 laka bacača, 4 mitraljeza, 8 laka mitraljeza, 86 puškomitraljeza, 59 automata, 1.426 pušaka, 179 pištolja, 6 raketnih pištolja, 41 ručnu bombu, 48 granata, 12 mina za srednji bacač, 64 mina za laki bacač, 53.137 puščanih metaka, 6.636 metaka za automat, 1.242 metka za protivtenkovsku pušku, 1.225 komada pištoljske municije, 32 metka za raketni pištolj, 41 protivtenkovsku minu i 64 protivpešadijske mine, poljsku telefonsku centralu, 11 poljskih tele-

jemci, Talijani, četnici. 2. Broj poubijanog stanovništva ili zaklanog, ko ih je poubijao, klao. 3. Površina obradive zemlje sa inventarom, plugovi, ralice, drljače, vršalice i druge. 4. Broj napuštene ustaških i četničkih imanja.»

fona, 2 km poljskog telefonskog kabla, 200 kg eksploziva, 450 m štapina i 150 kapisla.

Brojno stanje po jedinicama: Štab divizije i dijelovi oko Štaba: 123 druga i 12 drugarica; divizijska bolnica: 143 druga i 13 drugarica; 6. istočnobosanska brigada 905 drugova i 71 drugarica; 15. majevička brigada: 758 drugova i 74 drugarice; Srebrenički NOP odred 352 druga i 8 drugarica.¹¹²

¹¹² *Zbornik* IV/24, dok. 168, str. 545.